

EULIMENE

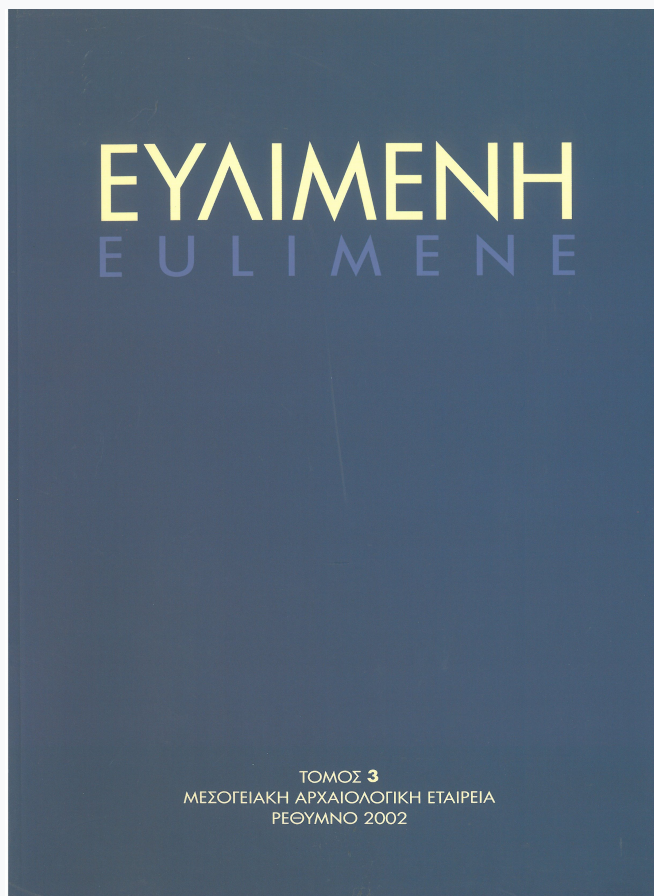

Vol 3 (2002)

EULIMENE 3 (2002)

Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση, Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου, ΑΝΑΚΤΟΡΙΟ-ΑΚΤΙΟ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης και στην τοπογραφία, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 75-94

Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Γ. Ζ. Αλεξοπούλου

doi: [10.12681/eul.32745](https://doi.org/10.12681/eul.32745)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 3
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2002

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης (Βόλος)

ΒΟΗΘΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

PUBLISHING DIRECTORS–EDITORS

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Bolos)

ASSISTANT TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Βόλος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Σοφία Καμπίτση (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Νέα Υόρκη)

EDITORIAL BOARD

Prof. Nikos Stampolidis (Rethymno)
Prof. Petros Themelis (Rethymno)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Volos)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Prof. Sofie Kambitsis (Rethymno)
Prof. Anagnostis Agelarakis (New York)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.). Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν δέκα αντίτυπα και έναν τόμο του περιοδικού. Επιπλέον αντίτυπα θα μπορούν να αγοραστούν.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Καλύβες – Αποκορώνου, Χανιά – GR 73003

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaiodemography, palaeo-environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black-and-white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Ten offprints of each paper, and a volume of the journal will be provided to the contributors free of charge. Additional offprints may be purchased.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymno – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, Kalives – Apokoronou, Chania – GR 73003

web: <http://www.phl.uoc.gr/eulimene/>

mail: eulimene@mail.com

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002)

List of contents
EULIMENE 3 (2002)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	6
Antonio Corso , Classical, not Classicistic: Thoughts on the origins of «Classicizing Roman Sculpture»	11
Antonios Kotsonas , The rise of the polis in central Crete	37
Μαρία Σταυροπούλου–Γάτσι, Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου , ANAKTOPIO – AKTIO AKARNANIAS. Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης του Ανακτορίου και στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής	75
David Jordan , Κατάδεσμος από τον Κεραμικό Αθηνών	95
Πάυλος Χρυσοστόμου , Συμβολές στην ιστορία της ιατρικής στην αρχαία Μακεδονία	99
Eva Apostolou , Rhodes hellénistique. Les trésors et la circulation monétaire	117
Robert C. Knapp , Greek Mercenaries, Coinage and Ideology	183
Nahum Cohen , A Poll–tax Receipt	197
David Jordan , Άλλο ένα παράδειγμα του Ψαλμού 90.1	201
Άννα Λάγια , Ραμνούς, τάφος 8: ανασύσταση της ταφικής συμπεριφοράς μέσα από το πρίσμα της ταφονομικής και ανθρωπολογικής ανάλυσης.	203

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Antonio Corso, Classical, not Classicistic: Thoughts on the origins of «Classicizing Roman Sculpture», *EYΛIMENH* 3 (2002), 11-36

Classico, non classicista: riflessioni sulle origini della cosiddetta «scultura romana classicistica» In questo articolo è affrontata la problematica delle copie di età ellenistica e soprattutto romana derivate da statue originali di età greco-classica.

Vengono distinte le varianti, che non necessariamente risalgono a un originale comune, dalle copie vere e proprie, che invece derivano dalla stessa statua.

Sono quindi esaminati casi in cui siano sopravvissuti sia l'originale sia copie da questo ottenute, la casistica delle basi da originali famosi giunte sino a noi e quella delle opere tramandate dalla tradizione antica che sono state riscoperte. Sono altresì richiamate le menzioni di maestri e capolavori di scultura e pittura da parte di scrittori di età classica. Inoltre, si riepiloga succintamente la tradizione antica della critica d'arte. È presentata in modo cursorio la storia dei tentativi di attribuire sculture superstiti agli scultori celebrati dalle fonti antiche, dal quattordicesimo secolo ai nostri giorni. È altresì preso in considerazione lo scetticismo diffuso attualmente sulla possibilità di istituire tali relazioni e sono indicati motivazioni e sostrato culturale che hanno portato diversi studiosi a tale conclusione.

Infine, è ribadita la tesi opposta, che diverse creazioni statuarie note da copie di età romana, ritenute spesso ora opere classicistiche romane, risalgono di contro a originali del quinto e quarto secolo a. C. I motivi addotti a sostegno di tale tesi sono essenzialmente tre:

1. la concordanza iconografica spesso convincente tra tipi copistici di età romana e capolavori di età classica noti da menzioni letterarie;
2. il fatto che diversi tra questi tipi sono stati rieccheggiati su rappresentazioni di piccolo formato già in età classica o nel primo ellenismo;
3. infine il fatto che le grandi arti figurative erano per lo più ritenute morte, o moribonde, durante l'età in cui la produzione copistica fu più intensa.

Antonios. Kotsonas, The rise of the polis in central Crete, *EYΛIMENH* 3 (2002), 37-74

Η γένεση της πόλης-κράτους στην κεντρική Κρήτη. Ο 6^{ος} αι. π.Χ. θεωρείται «σκοτεινός» για την Κρήτη. Ο λαμπρός υλικός πολιτισμός της Εποχής του Σιδήρου σβήνει σχετικά απότομα στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. χωρίς εμφανή διάδοχο. Το φαινόμενο αυτό έχει παρατηρηθεί στην Κνωσό και αναφέρεται στην αγγλική βιβλιογραφία ως «archaic gap». Η παρούσα μελέτη ξεκινά από τις παρατηρήσεις για την Κνωσό και παρουσιάζει την εξάπλωση του φαινομένου, καταδεικνύοντας αιτίες που έχουν συντελέσει στη διόγκωσή του. Επισημάνσεις αναφερόμενες στο «αδιάγνωστο» της κρητικής κεραμικής του 6^{ου} αι. π.Χ. –το οποίο συντελεί καιρία στη σχετική άγνοιά μας– παρουσιάζουν αυτή την πτυχή του ζητήματος, προσπαθώντας παράλληλα να την εντάξουν στο γενικότερο πλαίσιο της ελληνικής κεραμικής παραγωγής. Ακολουθεί η ανίχνευση ενός αρχαιολογικού ορίζοντα του τέλους του 7^{ου} αι. π.Χ. σε μια σειρά θέσεων στην κεντρική Κρήτη –την καλύτερα μελετημένη περιοχή του νησιού– ανάλογα με τη λειτουργία τους: νεκροταφεία, ιερά, οικισμοί. Παρατηρείται γενική εγκατάλειψη θέσεων της Εποχής του Σιδήρου και μεταφορά των λειτουργιών τους σε νέες, ένα φαινόμενο με προφανείς κοινωνικές αναφορές. Στοιχεία από την υπόλοιπη Κρήτη επιβεβαιώνουν την εικόνα αυτή. Παράλληλα, αυξάνεται ραγδαία η παραγωγή επιγραφών, ορισμένες από τις οποίες αποκαλύπτουν την αγωνία της κοινότητας να προστατευθεί από περιπτώσεις κατάχρησης εξουσίας. Τα επιγραφικά αυτά δεδομένα και η

ερμηνεία των ανασκαφικών πορισμάτων με βάση παράλληλες ζυμώσεις στην κυρίως Ελλάδα συντελούν στην αναγνώριση του φαινομένου της δημιουργίας της πόλης-κράτους, ενός από τους σημαντικότερους θεσμούς της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Απότοκο του πολιτικοκοινωνικού αυτού μετασχηματισμού αποτελεί ένα κύμα επεκτατισμού και εχθροπραξιών που κατέληξε στην καταστροφή ή παρακμή σημαντικών πόλεων, όπως ο Πρινιάς και η Κνωσός, και στην ενδυνάμωση άλλων, όπως η Λύκτος και η Γόρτυνα. Συνεπώς, προτείνεται η χρονολόγηση της γένεσης του θεσμού της πόλης-κράτους στην κεντρική Κρήτη στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., ενός θεσμού που βαθμιαία εξαπλώθηκε σε όλο το νησί και επέφερε σημαντικό αντίκτυπο στην πολιτική του γεωγραφία, αλλά και στις κοινωνικοπολιτικές και χωροταξικές δομές των επιμέρους κοινοτήτων του.

Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση, Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου, ΑΝΑΚΤΟΡΙΟ-ΑΚΤΙΟ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης του Ανακτορίου και στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 3 (2002), 75-94

Anaktorion-Aktion in Akarnania. Anaktorion was one of the most important colonies of Corinth in the Ambrakian gulf. The ruins of the city are visible in the region of Ag. Petros on the hill Kastri and have been described in E. Oberhummer, W.M. Leake, L. Heuzag, G. Neak and N.G.L. Hammond. Based on the description of the early travelers and on the plan of W.M. Leake, a survey was conducted in order to locate the ancient remains already known and also to uncover new evidence for the topography of the city. In 1995 vegetation was cleared from some parts of the older and more recent fortifications and small trenches were dug in the area occupied by the sanctuaries, roads and cemeteries of the city. The data was marked on an 1:50000 map together with a number of observations. Aktion is included in this topographical analysis, as it served as the port of Anaktorion.

David Jordan, Κατάδεσμος από τον Κεραμικό Αθηνών, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 3 (2002), 95-98

A lead curse tablet from the Athenian Kerameikos. An edition, from autopsy, of an opisthographic lead curse tablet of the fourth century B.C. from the Athenian Kerameikos. The first edition, which has appeared twice, *Minima Epigraphica et Papyrologica* 4 (2000) 91-99 and *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 114 (1999 [2001]) 92-96, admits of improvement. The text consists of a list of men's names plus the word γυναικα.

Παύλος Χρυσοστόμου, Συμβολές στην ιστορία της ιατρικής στην αρχαία Μακεδονία, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 3 (2002), 99-116

Contributions to the history of medicine in ancient Macedonia. The publication of two previously unpublished funerary monuments to physicians, one from Hellenistic Pella, and one from Early Christian Pella, provides an occasion for a study of the history of medicine in ancient Macedonia, the worship of the gods of medicine in the city of Pella and the health problems of its citizens. The first monument is an inscribed marble base from the 3rd quarter of the 4th century B.C., which supported a marble stele commemorating a doctor from Thasos, who worked in Pella as public physician and who died abroad (Fig. 1-2). The second monument is a marble funerary stone to a physician named Alexander, from the 1st half of the 5th century A.D. (Fig. 3).

By the 5th century B.C. the kings of Macedonia were already displaying a considerable interest in medicine, accentuating their care for the army and for their subjects. The development of medical science was chiefly due to the presence at the royal court, as visitors or as permanent

residents, of such illustrious physicians as Hippocrates and his son Thessalus, Nicomachus the father of Aristotle, Critobulus of Cos, Philippus of Acarnan, Menecrates of Syracuse, Hippocrates, the son of Draco, and Polydorus of Teios. Historical sources tell us that Critobulus, Cridodemus and Draco of Cos served in the medical corps in the army of Alexander the Great's, as did Philippus of Acarnania, who was Alexander personal physician, and Alexippus, Pausanias and Glaucus (or Glaucias), respectively the personal physicians of Peucestas, Craterus and Hephaestion. Alexander himself had been initiated into the art of medicine by his tutor Aristotle, and had sufficient medical knowledge to attend to the medical and pharmaceutical care of his friends and his men. From archaeological evidence we know of another physician, who died at Pydna in early Hellenistic period and who, judging from his instruments, must have been a surgeon (Fig. 4–6). In contrast to the Hellenistic kingdoms of the East, however, nothing is known of any other physicians from the time of Cassander to the late Hellenistic period.

In the imperial age the medical profession had made great progress, with the invention of new instruments and through specialisation in the diseases of the various organs of the body. The position of public physician, or chief medical officer, that had been instituted in the Roman world, is also attested in Macedonia in the person of Aurelius Isidorus, scion of a prominent Thessalonican family. The «medici» in the Macedonian colonies also appear to have had some connections in Macedonia were self-employed professional physicians (Sextus Iulius Chariton of Amphipolis, Titus Servius and his wife Servia of Thessalonica, Pubicius Lalus and Publicius Hermias of Beroea, Aelius Nicolaus of Edessa, Aptus of Dion, Theodorus of Kato Kleines Florinas and C. Iulius Nicetas of Lyke, as well as Athryilatus of Thasos and Theodorus of Macedonia, known from literary sources). In addition to Alexander of Pella, Early Christian inscriptions also mention the physicians Paul of Philippi, Damian of Thessalonica and Anthemius of Edessa.

In Macedonia, as elsewhere, medicine progressed *in tandem* with the cult of Asclepius, which is attested in many cities (Beroea, Mieza, Dion, Thessalonica, Moryllus, Kalindoia, Antigoneia, Cassandreia, Amphipolis, Philippi, etc.). The priests of Asclepius were illustrious men from the cities of Macedonia, and his priesthood was an office of great social prestige and of particular importance in the organisation of the Macedonian kingdom. Archaeological excavations in the south-west sector of Pella have brought to light a large sanctuary of Asclepius, whose temple and altar were also used for the worship of Apollo, Heracles and the local healing divinity Darro, to whom the prayers for the sick were addressed. The worship of these gods, which continued in Roman Pella too, was an essential feature in the lives of the inhabitants of the city, whose health was affected by problems associated with bad water and malaria.

Eva Apostolou, Rhodes hellénistique. Les trésors et la circulation monétaire, *EYΛIΜENH* 3 (2002), 117-182

Ελληνιστική Ρόδος. Οι θησαυροί και η νομισματική κυκλοφορία. Η εξέταση των «θησαυρών» που περιέχουν ροδιακά νομίσματα, εκδόσεις του ενιαίου ροδιακού κράτους, από ιδρύσεώς του, το 408 π.Χ., μέχρι τις αρχές του Ιου α. π.Χ., οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Η κυκλοφορία του ροδιακού νομίσματος σ' όλη την προαναφερόμενη περίοδο αποδεικνύεται αρκετά περιορισμένη εκτός των ορίων του ροδιακού κράτους.

2. Ο συστηματικός έλεγχος της κυκλοφορίας του νομίσματος εντός της ροδιακής επικράτειας επιτυγχάνεται με την περιοδική κατάργηση και την απόσυρση της προγενέστερης εγχώριας νομισματικής παραγωγής (ή μέρους της) και παράλληλα με την αντικατάστασή της απο νέες και εξελιγμένες ως προς τους νομισματικούς τύπους εκδόσεις.

3. Ο «κλειστός» χαρακτήρας της ροδιακής οικονομίας στηρίζει την εμπορική και πολιτική δραστηριότητα των Ροδιών, και αποτελεί σημαντικό παράγοντα της ευημερίας τους κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Robert C. Knapp, Greek Mercenaries, Coinage and Ideology, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 3 (2002), 183-196

Έλληνες μισθοφόροι, νόμισμα και ιδεολογία. Οι σκοτεινοί αιώνες υπήρξαν για τον ελληνικό πολιτισμό η αφετηρία των σημαντικότερων αλλαγών που διακρίνονται αργότερα κατά την αρχαϊκή εποχή. Στην παρούσα εργασία υπογραμμίζεται η διαφορά στον τρόπο ζωής στην Ελλάδα των σκοτεινών αιώνων και στους πιο εξελιγμένους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου, προκειμένου να γίνει αντιληπτό πόσο αποσταθεροποιητικοί πρέπει να υπήρξαν αυτοί οι πολιτισμοί στη ζωή των Ελλήνων που έρχονταν σε επαφή μαζί τους. Ενώ οι περισσότεροι μελετητές επικεντρώνονται στους εμπόρους ως την κύρια ομάδα επαφής, εδώ δίνεται έμφαση στους Έλληνες μισθοφόρους, οι οποίοι πολέμησαν στην Αίγυπτο και σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή στα τέλη των σκοτεινών αιώνων και κατά την αρχαϊκή περίοδο. Η μισθοφορική υπηρεσία, όχι μόνο εξέθεσε τους Έλληνες σε διαφορετικούς υλικούς πολιτισμούς, αλλά επίσης συνέβαλλε στην διαμόρφωση της ιδέας περί Ελληνικής «εθνικότητας». Επιπλέον, αυτές οι επαφές οδήγησαν στην συνειδητοποίηση ότι οι κληρονομικές κοινωνικές δομές που βασιζόνταν στη γενιά, «πίσω στην πατρίδα», θα μπορούσαν να αλλάξουν προς όφελος εκείνων που είχαν αποκομίσει πλούτο και αυτοπεποίθηση στο εξωτερικό. Η παρούσα μελέτη ασχολείται ειδικότερα με τον πραγματικό και συμβολικό ρόλο του νομίσματος σε αυτή την πολιτισμική αφύπνιση. Όποια και αν είναι τα πραγματικά πλεονεκτήματα του νομίσματος και οποιαδήποτε η πρακτική σχέση της εισαγωγής του με τα προϋπάρχοντα νομισματικά συστήματα της Δ. Ασίας, η συμβολική του δύναμη ήταν να ενδυναμώνει τον πυρήνα του κινητού πλούτου και να αμβλύνει την εξουσία του ακίνητου, βασισμένου στη γη, πλούτου. Ήταν επίσης ένα δυναμικό σύμβολο της σχετικότητας της δύναμης και ουσιαστικά η πραγματική ρίζα της δύναμης, άσχετα με τους μύθους που υπήρχαν για να νομιμοποιούν την συνέχιση της εξουσίας από μια ελίτ. Ως νόμισμα, το χρήμα ήταν πλέον πιο ορατό και ευκολότερο να αποκτηθεί από πριν, και ως τέτοιο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με μεγαλύτερη ευχέρεια για την αποσταθεροποίηση των υπαρχόντων διανοητικών και εξουσιαστικών δομών μιας ελίτ. Εν κατακλείδι, η εισαγωγή του νομίσματος αποτελεί αφενός τμήμα της πολιτισμικής μεταβολής που επηρεάστηκε από την επαφή των Ελλήνων μισθοφόρων με τους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου και αφετέρου έμβλημα των πολιτισμικών συνεπειών της ελληνικής εμπειρίας που αποκτήθηκε σε εκείνες τις περιοχές.

Nahum Cohen, A Poll-tax Receipt, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 3 (2002), 197-200

Απόδειξη καταβολής φόρου (λαογραφίας). Πάπυρος διατηρημένος σε καλή κατάσταση. Πρόκειται για μία απόδειξη καταβολής κεφαλικού φόρου, της λαογραφίας, από έναν φορολογούμενο του οποίου το όνομα έχει χαθεί. Διασώζονται μόνο τα ονόματα των γονέων του, Ονήσιμος και Ηρ( ), και του παππού του, Ωρίων. Το πληρωθέν ποσόν είναι 20 δραχμές και 10 χαλκοί. Το έγγραφο χρονολογείται στις 24 Ιουλίου ενός εκ των ετών 177, 178 ή 179 μ.Χ. και προέρχεται από την πρωτεύουσα του Αρσινοΐτου νομού.

David Jordan, Άλλο ένα παράδειγμα του Ψαλμού 90.1, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 3 (2002), 201

Another example of LXX Ps. 90.1. In a writing exercise found on a fragmentary wooden tablet, published at *BIFAO* 101 (2001) 160–2 (V or VI A.D.), there are several lines beginning ὁ κατο[or ὁ κατο[. Restore, in whole or in part, LXX Ps. 90.1, 'Ο κατοικῶν ἐν βοθηείᾳ τοῦ Ὑψίστου ἐν σκέπη τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ ἀύλισθήσεται.

Άννα Λάγια, Ραμνούς, τάφος 8: ανασύσταση της ταφικής συμπεριφοράς μέσα από το πρίσμα της ταφονομικής και ανθρωπολογικής ανάλυσης, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 203-222

Ramnous, the stone-cist burial Nr 8: mortuary behavior in the light of the taphonomic and anthropological analysis. The significance of applying taphonomic considerations during the excavation and analysis of a burial as a crucial factor in understanding its function is discussed and it is argued that it requires the participation of an expert in human morphology. The basic taphonomic processes that are important for understanding mortuary behavior are presented and are then applied to the analysis of a multiple burial of the late antiquity from the Necropolis of Ramnous. The stone-cist burial Nr 8 from Ramnous comprised the inhumations of six individuals, three adults and three sub-adults. The position of the skeletal remains in the grave raised questions concerning the manner of burial and the sequence of inhumations. Detailed analysis of the mortuary context, the position of the skeletal remains during excavation, the state of preservation of the bones and bone modifications as a result of taphonomic processes, in combination with the biological profile of the skeletons, suggests that the six individuals were buried in three separate burial episodes. The latest burial was that of an adolescent female that was found *in situ* at the uppermost level of the grave. This had been preceded by the (almost?) synchronous burial of three adults that were laid successively at a deeper level. The earliest inhumations were those of two children, the remains of which were found at the lowest level of the grave in a relatively poor state of preservation. It is argued that the architecture of the grave and the surrounding rocks created different microenvironments within the grave and played a crucial role in the manner of burial and the post depositional position of the skeletal remains. The excavation techniques that were used ensured that bone preservation was a result of events that took place prior to the excavation. The skeleton of the adolescent had the best state of preservation. Among the adults no differences in preservation in relation to sex, age and stratigraphy were observed. Modification of bone surfaces supports the view that the individuals that were the last to bury from each burial episode, were exposed to weathering prior to soil being sieved-in.

ΑΝΑΚΤΟΡΙΟ – ΑΚΤΙΟ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ
ΑΝΑΚΤΟΡΙΟΥ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ*

Το Ανακτόριο¹ βρίσκεται στα βόρεια παράλια της Ακαρνανίας και συγκεκριμένα στο νοτιοανατολικό μυχό του προκόλπου του Αμβρακικού, στον όρμο του Αγ. Πέτρου, ο οποίος περικλείεται δυτικά από το ακρωτήριο Άκρα (Πούντα) και ανατολικά από το ακρωτήριο Παναγιά. Τα ερείπια της πόλης είναι ορατά στο λόφο Καστρί και στη θέση Άγιος Πέτρος κοντά στο σημερινό οικισμό Νέας Καμαρίνας Βονίτσας (εικ. 2). Είναι μια από τις τρεις σημαντικές αποικίες που ίδρυσαν οι Κορίνθιοι στο Ακαρνανικό έδαφος.² Εξάλλου, όπως είναι γνωστό, η Κόρινθος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο και ήδη από τον 9^ο αι. π.Χ. ίδρυσσε αποικίες στις ακτές του Ιονίου μέχρι την Αδριατική. Όταν τον 8^ο αι. π.Χ. ιδρύει την Κέρκυρα, εδραιώνει την κυριαρχία της και στρέφει το ενδιαφέρον της ακόμα δυτικότερα, ιδρύοντας τις Συρακούσες στην απέναντι ακτή της Σικελίας. Στο τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ., δηλαδή στην εποχή του Κυψέλου, καθώς και στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. (Κυψελίδες) οργανώνεται συστηματικός αποικισμός στα παράλια της Αιτωλοακαρνανίας, της Ηπείρου και της Αδριατικής.³

Σύμφωνα με το Θουκυδίδη το Ανακτόριο ιδρύθηκε από το νόθο γιο του τυράννου Κυψέλου της Κορίνθου Εχιάδη γύρω στα 630 π.Χ. Τα ονόματα των άλλων δύο νόθων γιων του Κυψέλου συνδέονται με δύο ακόμα αποικίες της Κορίνθου, με τη Λευκάδα ο

---

* Αφορμή για την συγγραφή του κειμένου στάθηκε διάλεξη, που πραγματοποιήθηκε στο Θεοφάνειο Πνευματικό Κέντρο Πρεβέζης, μετά από πρόσκληση του Ιδρύματος «ΑΚΤΙΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ». Ευχαριστούμε θερμά τον Γενικό Διευθυντή Αρχαιοτήτων κ. Λάζαρο Κολώνα, ο οποίος μας παραχώρησε, απλόχερα όπως πάντα, την άδεια για μελέτη και δημοσίευση του ανασκαφικού και φωτογραφικού υλικού των εργασιών του έτους 1995 και των αεροφωτογραφιών Ανακτορίου και Ακτίου από το προσωπικό του αδημοσίευστο αρχείο και τον Διευθυντή της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Μιχάλη Πετρόπουλο για τη θερμή του υποστήριξη και τις κάθε είδους διευκολύνσεις που μας παρείχε για τις ανάγκες αυτής της δημοσίευσης. Ο αρχαιοφύλακας Αναστάσιος Κύρκος ήταν ο ακούραστος και πάντα πρόθυμος συνεργάτης μας μέχρι την συνταξιοδότησή του το 1994. Η πολύχρονη πείρα και οι γνώσεις του ήταν για μας πολύτιμη βοήθεια. Ιδιαίτερα θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε το συντηρητή της Εφορείας Βασίλειο Κύρκο για τις ποικίλες και σημαντικές πληροφορίες που μας παρείχε, ως άριστος γνώστης της περιοχής, καθώς επίσης τις σχεδιάστριες Κωνσταντίνα Στasiνού, Μαρία Γκολφινόπουλου, την δακτυλογράφο Βασιλική Χριστοπούλου και τους φύλακες Γιάννη Σίσκα, Παναγιώτη Τηγάνη και Λάμπρο Ζήση.

¹ G. Hirschfeld, *R.E.*, 1,2, 1894, λ. *Ανακτόριον*, 2051.

² Για τις αποικίες των Κορινθίων στο Ακαρνανικό έδαφος βλ. Ν. Φαράκλας, *Σόλλιον, Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αργίνιο, 21–23 Οκτωβρίου 1988, Αργίνιο 1991, σελ. 221 κ.ε. Schoch 1997, σελ. 17 κ.ε.

³ Τζουβάρρα–Σούλη 1991, σελ. 149, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Πυλάδης και με την Αμβρακία ο Γόργος.⁴ Στην αρχή της ίδρυσής της είχαν μεταφερθεί και κάτοικοι της Κέρκυρας, δηλαδή ήταν κοινή αποικία Κορινθίων και Κερκυραίων.⁵

Πρώτος ο Ηρόδοτος μνημονεύει τους Ανακτορείς⁶ για τη συμμετοχή τους στη μάχη των Πλαταιών. Το όνομά τους FANAKTOPIEΣ αναγράφεται στο χάλκινο κίονα πάνω στον οποίο στήθηκε ο χρυσός τρίποδας στους Δελφούς⁷ προς τιμήν του Απόλλωνα και στο βάθρο του αγάλματος του Διός στην Ολυμπία.⁸ Το 432 π.Χ. στην είσοδο του Αμβρακικού, προ του Ανακτορίου, έλαβε χώρα ναυμαχία μεταξύ Κορινθίων και Κερκυραίων, κατά την οποία οι Κορινθιοί νικήθηκαν.⁹ Το 425 π.Χ. αφού οι Κορινθιοί εκδιώχθηκαν από την πόλη, παραδόθηκε στους Αθηναίους και στους Ακαρνάνες, συνοικίστηκε απ' αυτούς και έκτοτε ο πληθυσμός της αναφέρεται ως καθαρά ακαρνανικός.¹⁰ Στον κατάλογο των Θεωροδόκων της Νεμέας¹¹ καθώς επίσης και σ' εκείνο του Άργους¹² αναφέρεται το Ανακτόριο μαζί με άλλες σημαντικές πόλεις της Ακαρνανίας. Με την ίδρυση της Νικόπολης οι περισσότεροι κάτοικοι της αναγκάζονται να μετοικήσουν και να εγκατασταθούν στη νέα πόλη και παρόλο που ο πληθυσμός της ελαττώθηκε, άνθισε ως μεγάλο εμπορικό λιμάνι. Ο Στράβων αναφέρει χαρακτηριστικά «... 'Ανακτόριον τε ἐπὶ χερρονήσου ἰδρυμένον 'Ακτίου πλησίον, ἐμπόριον τῆς νῦν ἐκτισμένης ἐφ' ἡμῶν Νικοπόλεως...».¹³ Το Ανακτόριο είχε ευνοϊκή θέση για το εμπόριο, δεν είχε όμως μεγάλες εκτάσεις εύφορης γης για καλλιέργεια. Οι κάτοικοι θα πρέπει ευθύς εξαρχής, εκτός από το εμπόριο και τη ναυτιλία, να ασχολούνταν με την αλιεία, την κτηνοτροφία και την υλοτομία. Εξάλλου η περιοχή μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα είχε πολλά δάση, τα οποία οι κάτοικοι εκμεταλλεύονταν. Η ξυλεία ήταν κατάλληλη ακόμα και για την επισκευή και κατασκευή πλοίων.¹⁴ Το Ανακτόριο έκοψε νομίσματα από τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. και συγκεκριμένα κορινθιακούς στατήρες που φέρουν στον εμπροσθότυπο Πήγασο και στον οπισθότυπο κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, βάσει του κορινθιακού σταθμητικού κανόνα. Τα αργυρά νομίσματά της, ως αποικίας, ξεχωρίζουν απ' αυτά της Κορίνθου ως προς την αντικατάσταση του αρχικού ρ (Κορρα) από το αρχικό του εθνικού του ονόματος της αποικίας, π.χ. Λευκάς (Λ), Αμβρακία (Α), Ανακτόριον¹⁵ (F). Στον 4^ο αι. π.Χ. (350–300) συνεχίζει να κόβει στατήρες και μικρότερες υποδιαίρεσεις με τους ίδιους τύπους (Πήγασος / Αθηνά) που στον εμπροσθότυπο κάτω

⁴ Pritchett 1992, σελ. 100.

⁵ Θουκ. 1.55 και Schoch 1997, σελ. 20.

⁶ Ηρόδοτος, 9.28–31.

⁷ Πανσανίας, *Φωκικά*, 10.13.9.

⁸ Πανσανίας, *Ηλειακά*, 5.23.2.

⁹ Θουκυδίδης, 1.29 και Schoch 1997, σελ. 20.

¹⁰ Θουκυδίδης, 4.49.

¹¹ S.G. Miller, *The Theorodokoi of the Nemean Games*, *Hesperia* 57, 1988, σελ. 148.

¹² P. Charneux, *Liste Argienne de Thearodoques*, *BCH* 90, 1966, σελ. 157.

¹³ Στράβων, 10.2.2. Πετρόπουλος 1991, σελ. 106. Büscher 1996, σελ. 145–148.

¹⁴ Pritchett 1992, σελ. 99. Εξάλλου η αλιεία είναι μια από τις κύριες ασχολίες των κατοίκων και πηγή εμπορίου ακόμα και σήμερα. Σε ό,τι αφορά στην εποχή της Βενετοκρατίας για τις ίδιες ασχολίες των κατοίκων πρβλ. Π. Αρχοντίδης, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684–1699)*, Θεσσαλονίκη 1983 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σελ. 88 κ.ε.

¹⁵ BMC, *Corinth, Colonies of Corinth*, σελ. Iviii. Για τους στατήρες κορινθιακού τύπου του Ανακτορίου πρβλ. C.M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, London 1976, σελ. 125 κ.ε.

από τον Πήγασο φέρουν τα μονογράμματα Α, Β ή Α, ΑΝ ή ΑΝΑ.¹⁶ Σε χάλκινη κοπή του 3^{ου}-2^{ου} αι. π.Χ. απαντά στην εμπρόσθια όψη η κεφαλή του Απόλλωνος δαφνοστεφανωμένη και στην οπίσθια εικονίζεται λύρα και η επιγραφή ΑΝΑΚΤΟΡΙΕΩΝ.¹⁷

Τα ερείπια της πόλης αυτής περιέγραψαν οι Ε. Oberhummer¹⁸ και W.M. Leake,¹⁹ ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή το 1809 και μας παραδίδει το πρώτο σχεδιάγραμμα της οχύρωσης. Μετά από αυτόν, οι L. Heuzey,²⁰ F. Noack, ο οποίος μελέτησε και αποτύπωσε τις οχυρωμένες πόλεις της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας,²¹ καθώς και ο N.G.L. Hammond.²² Σύντομη αλλά ουσιαστική αναφορά είναι και αυτή του Ανδρέα Ν. Σκιάς.²³ Μια βραχώδης προεξοχή, μεταξύ δύο μικρών κολπίσκων, του κόλπου του Αγ. Δημητρίου στα βόρεια και του ευλίμενου ορμίσκου του Αγ. Πέτρου στα νότια, αποτελεί την αρχαία ακρόπολη, που σήμερα ονομάζεται «Καστρι». Στην προεξοχή αυτή ο W.M. Leake είδε κυκλικό περίβολο (περίβολος ακρόπολης). Στα νότια είδε ένα ακόμα περίβολο, μεγαλύτερο του προηγούμενου, που ακολουθεί το φρύδι μικρών υψωμάτων, τα οποία περιβάλλουν χαμηλή λεκάνη στη παραλία του νοτιότερου κολπίσκου, όπου υπάρχει και το εκκλησάκι του Αγ. Πέτρου. Προφανώς είδε τον περίβολο της πόλης, που κατ' αυτόν είχε έκταση λιγότερη από 2 μίλια. Ο ίδιος σημειώνει ότι το τείχος στα περισσότερα σημεία ανιχνεύεται μόνον στα θεμέλιά του. Στο νότιο τμήμα του εντόπισε την παρουσία πύργων. Μεταξύ της ακρόπολης και της χαμηλής πεδινής έκτασης στα νότια, όπου παρεμβάλλεται και έλος, είδε θεμέλια από τον περίβολο ενός ναού. Ο L. Heuzey, ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή το 1856, τονίζει τη σπουδαιότητα της πόλης και σημειώνει ότι ορισμένα από τα ερείπια που είδε ο W.M. Leake έχουν εξαφανισθεί, γιατί το υλικό χρησιμοποιήθηκε από τον Αλή Πασά, για την κατασκευή των οχυρώσεων της περιοχής.²⁴

Με βάση όσα αναφέρουν οι περιηγητές και το μικρό σχεδιάγραμμα, που παραθέτει ο W.M. Leake, πραγματοποιήσαμε επανειλημμένες επισκέψεις στο χώρο. Επισημάναμε τα ήδη γνωστά αλλά εντοπίσαμε και νέα στοιχεία κυρίως στην ευρύτερη περιοχή της πόλης. Τα δεδομένα αυτά μαζί με εκείνα των λίγων σωστικών ανασκαφών που πραγματοποιήθηκαν παλιότερα, κυρίως από τους Κ. Ρωμαίο και Σ. Δάκαρη,

¹⁶ BMC, *ό.π.*, σελ. 118, αρ. 34, πιν. XXXII, αρ. 2.

¹⁷ BMC, *Thessaly to Aetolia*, σελ. 171, αρ. 3, πιν. XXVII, αρ. 11.

¹⁸ E. Oberhummer, *Akarnanien, Ambrakia, Amphilochien, Leukas im Altertum*, 1887.

¹⁹ Leake 1967, σελ. 493-494.

²⁰ Heuzey 1860, σελ. 383 κ.ε.

²¹ F. Noack, *Untersuchungen und Aufnahmen griechischer Stadt und Burgruinen im westlichen Lokris, Aetolien und Akarnanien*, AA, 1897, σελ. 80-83. Το σχέδιο του F. Noack δεν είναι στη διάθεσή μας. Μέρος των σχεδίων αυτών χάθηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (βλ. Ernst Kirsten, *The Origins of the First Inhabitants of Nikopolis*, *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, 23-29 Σεπτεμβρίου 1984, Πρέβεζα 1987, σελ. 96. Peter Funke, *New Historical-Archeological Research on the Ancient Polis Stratos*, στον τόμο *Foundation and Destruction, Nikopolis and Northwestern Greece*, Monographs of the Danish Institute at Athens, Athens 2001, vol. 3, σελ. 189-203, υποσ. 6).

²² Hammond 1967, σελ. 62.

²³ Σκιάς 1892, σελ. 50-51.

²⁴ Heuzey 1860, σελ. 384. Το ίδιο αναφέρει και ο Σκιάς 1892, σελ. 51, ο οποίος στην παραλία του Αγ. Πέτρου είδε εγκαταλελειμμένο σωρό λίθων από αρχαία οικοδομήματα, που επρόκειτο να μεταφερθεί στην Πρέβεζα. Η μεταφορά του υλικού, όπως συμπεραίνουμε, θα πρέπει να γινόταν δια θαλάσσης και όχι δια ξηράς.

σημειώνονται στο χάρτη που παραθέτουμε (εικ. 2). Μας επιτρέπουν πλέον να ανιχνεύσουμε τη χωροταξική εικόνα της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της. Ειδικότερα δε, σε ό,τι αφορά στην οχύρωσή της οι καθαρισμοί και οι μικρές τομές που πραγματοποιήθηκαν το 1995 σε ένα τμήμα της, μας απέφεραν τα πρώτα στοιχεία με μικρό μεν αλλά σημαντικό κέρδος για την ταυτότητα της πόλης. Για το σχέδιο της οχύρωσης έχει χρησιμοποιηθεί ως υπόβαθρο απόσπασμα χάρτη Γ.Υ.Σ. κλ.1:5.000. Τα στοιχεία έχουν τοποθετηθεί με τη μέγιστη δυνατή ακρίβεια, όχι όμως την απόλυτη. Η πορεία των τειχών σημειώνεται με διακεκομμένη γραμμή, γιατί δεν είναι παντού ορατή. Πλήρης αποτύπωση με σύγχρονο τρόπο πραγματοποιήθηκε μόνο στο τμήμα εκείνο της οχύρωσης, όπου έγιναν και οι εργασίες το 1995.

Ο λόφος «Καστρί», όπου και η ακρόπολη, με ύψος 32 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, περικλείεται από ένα κυκλικό περίβολο (εικ. 2), τον οποίο ονομάζουμε συμβατικά α΄ περίβολο. Ανιχνεύεται μόνο στα θεμέλιά του και η πορεία του δεν είναι συνεχής. Προς τα νότια σώζεται λίγο καλύτερα, δηλαδή σε ύψος ενός δόμου ορατού πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Τα πρηνή γύρω από την ακρόπολη περιβάλλονται από μια δεύτερη οχύρωση (εικ. 2), που συμβατικά ονομάζουμε β΄ περίβολο. Στο εσωτερικό του περιβόλου αυτού, που επίσης παρακολουθείται μετά δυσκολίας στο μεγαλύτερο μήκος της πορείας του, είναι ορατά θεμέλια κτηρίων, των οποίων η θέση είναι ενδεικτική στο τοπογραφικό διάγραμμα, πάνω σε αναλήμματα και σε μεγάλη πυκνότητα (εικ. 2). Ξεχωρίζουν ακόμη τα ίχνη τριών δεξαμενών ορθογώνιας κάτοψης, απαραίτητων για την κάλυψη των αναγκών των κατοίκων σε νερό. Σε ένα σημείο στα νότια ο β΄ περίβολος διακρίνεται λίγο καλύτερα. Είναι ορατά και τα δύο μέτωπά του σε μήκος 15 μ. και το πλάτος του είναι 1,50 μ. Στο τμήμα αυτό ανιχνεύεται και ένας πύργος ορθογώνιας κάτοψης. Ένας ευρύτερος περίβολος, έστω γ΄ περίβολος, ο οποίος ίσως είναι μεταγενέστερος του προηγούμενου,²⁵ περιτρέχει στα νότια μία ευρύτερη περιοχή. Η πορεία του ακολουθεί την γραμμή των γηλόφων που περιβάλλουν το έλος και τον ορμίσκο του Αγ. Πέτρου. Δεν είναι παντού ορατός, εκτός της δυτικής πλευράς, όπου διακρίνεται λίγο καλύτερα. Δεν εξέχει πάνω από την επιφάνεια του σημερινού εδάφους. Το τείχος του περιβόλου αυτού περιέτρεχε την πόλη σε μήκος 1.230 μ. περίπου, ορίζοντας τον εντός του οχυρωματικού περιβόλου χώρο της. Το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής πλευράς του αποτελείται από δύο ευθύγραμμα τμήματα, εκ των οποίων το προς νότον διακρίνεται καλύτερα. Στην πλευρά αυτή είναι ορατοί τέσσερις πύργοι (εικ. 2) και μια πύλη, η δυτική (πύλη 1). Ασφαλώς ήταν προσανατολισμένη προς την αρχαία οδό που οδηγούσε στο Άκτιο και διερχόταν μέσα από το δυτικό νεκροταφείο. Βρίσκεται μεταξύ δύο πύργων, στο μέσον περίπου του μεσοπυργίου διαστήματος. Στη νοτιοδυτική γωνία το τείχος έχει το περίγραμμα ενός Π και στα άκρα των κεραιών υπάρχουν τέσσερις πύργοι (συμπεριλαμβανομένου και του τετάρτου της δυτικής πλευράς). Οι πύργοι αυτοί επιτρέπουν πλήρη επιτήρηση της ευρύτερης και της εγγύς των τειχών περιοχής. Η νότια πλευρά αποτελείται και αυτή από δύο ευθύγραμμα τμήματα και προς τα δυτικά σώζει τρεις πύργους, που απέχουν μεταξύ τους 60 μ. Σε απόσταση 120 μ. περίπου από τον τελευταίο (πύργος 9) υπάρχει δεύτερη πύλη (πύλη 2), η οποία θα πρέπει να εξυπηρετούσε τις ανάγκες της πόλης προς τα νότια και ήταν προσανατολισμένη προς το

²⁵ Δάκαρης 1953–54, σελ. 78.

νότιο νεκροταφείο. Η ανατολική πλευρά, στην οποία έγιναν εργασίες καθαρισμού²⁶ σε μήκος 230 μ. και λίγες τομές, που είχαν σκοπό τον εντοπισμό της πορείας καθώς επίσης τη μορφή και την κατασκευή του, σχηματίζει τεθλασμένη γραμμή αποτελούμενη από τρία ευθύγραμμα τμήματα. Στο νοτιότερο σώζονται δύο πύργοι ορθογώνιας κάτοψης. Ο νοτιότερος, με τον αρ.10 στο σχέδιο (**εικ. 3**), διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση σε αντίθεση με το βορειότερο, του οποίου διακρίνονται ελάχιστα ίχνη (πύργος 11;). Σε απόσταση 12,25 μ. από τον πύργο 10 αποκαλύφθηκε «πλάγια» πύλη²⁷ (πύλη 3) ορατού εσωτερικού πλάτους 3 μ. (**εικ. 3**). Λίγο βορειότερα ήρθαν στο φως τα ίχνη μίας ακόμα πύλης (πύλη 4), η οποία ίσως να ήταν προσανατολισμένη προς την οδό που οδηγούσε σε ένα από τα λιμάνια της πόλης. Στο τελευταίο ευθύγραμμο τμήμα της ανατολικής πλευράς αποκαλύφθηκε «άνοιγμα», το οποίο προϋποθέτει την παρουσία μιας ακόμη πύλης (πύλη 5), η οποία λόγω της θέσης της πρέπει να είναι προσανατολισμένη προς οδό που οδηγεί στο ανατολικό νεκροταφείο. Στον όρμο του Αγ. Πέτρου κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας είναι ορατό τμήμα τείχους(;), το οποίο εάν ανήκει στην οχύρωση θα πρέπει να ενώνει το ΒΔ άκρο του γ' περιβόλου με τον β' περιβολό.²⁸ Εξωτερικά του νότιου τμήματος της ανατολικής πλευράς του υπάρχουν ίχνη παρουσίας ενός ακόμη περιβόλου (εξωτερικός περιβολός(;), **εικ. 2**). Οι πύλες δεν προστατεύονται άμεσα από τους πύργους που βρίσκονται εκατέρωθεν αυτών. Είναι τοποθετημένες στο μέσον περίπου μεσοπυργίου διαστήματος.²⁹ Όλοι οι πύργοι είναι προεξέχοντες του τείχους και εφαιπόμενοι της εξωτερικής παρειάς.³⁰ Είναι γνωστό ότι οι τετράγωνοι και οι ορθογώνιοι πύργοι είναι πιο συχνόι στις οχυρώσεις από τους κυκλικούς, γιατί παρά τα μειονεκτήματά τους από στρατηγικής πλευράς, είναι πιο εύκολοι στην κατασκευή.³¹ Δεν εντοπίσαμε είσοδο ή έστω πυλίδα, μέσω της οποίας θα επικοινωνούσε η ακρόπολη με το β' περιβολό και αυτός με το γ'.

Οι λίγες τομές που πραγματοποιήσαμε, εγκάρσια στο τείχος, μας απέδωσαν στοιχεία και για την κατασκευή του. Μπορούμε λοιπόν να διατυπώσουμε μερικές πρώτες παρατηρήσεις. Ακολουθεί τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους και είναι κτισμένο από ντόπιο ασβεστόλιθο. Στην περιοχή υπάρχει άφθονο υλικό κατάλληλο για τέτοια χρήση. Πιθανοί χώροι προέλευσης και εξόρυξης του υλικού είναι το όρος Αχείμαστος ή η περιοχή γύρω από τη λίμνη Λινοβρόχι Λιβαδάκου (**εικ. 1**), δεν αποκλείονται όμως και οι περιοχές της Ορνίτσας και του Αμαδερού.³² Έχει πλάτος 3,20 μ. Αποτελείται από δύο λίθινες παρείες (parements) και σώζεται σε ύψος ενός ή δύο δόμων (0,70 μ.). Το πλάτος του είναι σχεδόν διπλάσιο απ' αυτό του β' περιβόλου. Για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί λίθοι, ως επί το πλείστον μεγάλοι (μεγ. μήκ.1,80 μ.), αλλά και μεσαίου

²⁶ Οι εργασίες αυτές επρόκειτο να πραγματοποιηθούν στο πλαίσιο που προέβλεπε η Προγραμματική Σύμβαση του Αμβρακικού, πλην όμως αυτές έγιναν αργότερα. Σχετικά με τις εργασίες της Σύμβασης βλ. Κολώνας 1997, σελ. 49–83.

²⁷ Πλάγια πύλη συναντάται και στην οχύρωση της αρχαίας Λιμναίας (παράκτιο τμήμα), βλ. Σαραγά 1991, σελ. 219.

²⁸ Η υπόθεση αυτή θα πρέπει να επαληθευθεί ανασκαφικά. Δεν αποκλείεται η κατασκευή αυτή να έχει σχέση με λιμενική εγκατάσταση.

²⁹ Αυτό διαπιστώνεται με βεβαιότητα για την πύλη 1.

³⁰ Πρβλ. το παράδειγμα της αρχαίας Λιμναίας στη σημερινή Αμφιλοχία, Κολώνας 1997, σελ. 68 και Σαραγά 1991, σελ. 217.

³¹ Πρβλ. Adam 1982, σελ. 48–49.

³² Μέχρι πρόσφατα λειτουργούσαν λατομεία και στον Αχείμαστο και στον Αμαδερό.

μεγέθους. Το ενδιάμεσο τμήμα του συμπληρώνεται με πέτρες διαφόρων μεγεθών και λατύπη, σε μερικά σημεία όμως το γέμισμα αποτελεί και ο ίδιος ο φυσικός βράχος. Οι λίθοι των δύο παρειών είναι τοποθετημένοι παρά μήκος (δρομικοί) και φορμηδόν (διάτονοι)³³ και εδράζονται, ανάλογα με τη σύσταση του εδάφους, είτε σε φυσικό βράχο (**εικ. 5**), όπου υπάρχει, ο οποίος διαμορφώνεται κατάλληλα, προκειμένου να εφαρμόσουν οι ογκόλιθοι, είτε σε μικρό λιθολόγημα στο μαλακό έδαφος για σταθερότερη έδραση. Οι λίθοι εξωτερικά δεν έχουν αυστηρή εφαρμογή και το διάκενο συμπληρώνεται με κόκκινο σκληρό χώμα. Σ' ένα μόνο σημείο του τείχους εντοπίσαμε μεγάλο λίθο (μήκ.1,50 μ.), ο οποίος αποτελούσε εγκάρσιο τοίχο (ζεύγμα),³⁴ που θα πρέπει να έδενε τις εξωτερικές παρειές του τείχους. Ο πύργος 10 έχει εξωτερικές διαστάσεις 8 x 3,20 μ. Στην ανατολική πλευρά του διατηρούνται τρεις σειρές δόμων, συνολικού ύψους 0,87 μ. Στη νότια στενή πλευρά, το μήκος του είναι μικρότερο (1,90 μ.) γιατί στο σημείο αυτό υπάρχει ο φυσικός βράχος της περιοχής, ο οποίος είναι διαμορφωμένος κατάλληλα, ώστε να δεχθεί λίθους της ανωδομής του, που σήμερα λείπουν. Το κομμάτι αυτό του βράχου έχει ενσωματωθεί και στον πυρήνα του τείχους. Η λιγοστή φθαρμένη κεραμική του 4^{ου}-3^{ου} αι. π.Χ. που προέρχεται από τις τομές, δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς την χρονολόγησή του. Η περαιτέρω έρευνα και η αποκάλυψή του θα προσδιορίσει επακριβώς την χρονολογία κατασκευής του. Θα πρέπει να επισημάνουμε πάντως, ότι όλες οι τομές μας απέδωσαν πληθώρα θραυσμάτων κεραμίδων στέγης κορινθιακού τύπου, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το τείχος ήταν στεγασμένο.³⁵ Επιφανειακή περισυλλογή οστράκων, όχι μόνο από τον καθαρισμό του τείχους αλλά κυρίως από την περιοχή της ακρόπολης, επιβεβαιώνει την άποψη χρήσης του χώρου από τους αρχαϊκούς (**εικ. 4**) έως τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σε όλη την έκταση που περικλείεται από τον γ' περίβολο είναι ορατά πλήθος κτηρίων. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση παρουσιάζεται γύρω από την παραλιακή ζώνη του ευλίμενου ορμίσκου του Αγ. Πέτρου, ενώ πολλά στοιχεία είναι κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Ένα λιμάνι του Ανακτορίου θα πρέπει να υπήρχε στον ορμίσκο αυτό. Τα οικοδομήματα της παραλιακής ζώνης πιθανόν να ανήκουν στην αγορά; (**εικ. 2**). Στο σημείο αυτό ξεχωρίζει κτήριο από ορθογώνιες λιθόπλινθους (**εικ. 6**), πρόχειρο σχεδιάγραμμα του οποίου παραθέτει ο Φ. Πέτσας³⁶. Στην αγορά(;) και στο λιμάνι φαίνεται να οδηγούν δύο αρχαίοι δρόμοι, οι οποίοι διέρχονται από τις πύλες 4 και 5. Ειδικότερα η πορεία του δρόμου που διέρχεται από την πύλη 4 εύκολα διαπιστώνεται. Σ' αυτό μας βοηθά η διάταξη κτηρίων εκατέρωθεν αυτού, τα οποία σώζουν τα κατώφλια εισόδου τους απευθείας από τον δρόμο. Γύρω από τη φυσική πηγή³⁷ (**εικ. 2**) καθώς και από το εκκλησάκι του Αγ. Πέτρου υπάρχει διάσπαρτο οικοδομικό υλικό. Ανατολικά του έλους είναι ορατός τοίχος οικοδομήματος, διεύθυνσης Β-N, με απόκλιση προς ανατολάς,

³³ Πρβλ. Α.Κ. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών*, τεύχος 2, Αθήνα 1958, σελ. 228.

³⁴ Ανάλογα παραδείγματα είναι συχνά, π.χ. για τα Μέγαρα βλ. Π. Ζορίδης, *Τα αρχαία τείχη των Μεγάρων*, ΑΕ 1985, σελ.227.

³⁵ Πρβλ Adam 1982, σελ. 36 κ.ε. Δεν αποκλείεται η συσσώρευση μεγάλης ποσότητας πηλού, που βρέθηκε 160 μ. βόρεια της πλάγιας πύλης και πάνω στον άξονα του τείχους, να ανήκει σε πλίνθους της ανωδομής του. Στο σημείο αυτό δεν έγινε ανασκαφή, η οποία θα επιβεβαίωνε την υπόθεσή μας.

³⁶ Φ. Πέτσας, *Ανακτόριον*, ΑΔ 26, 1971, Β2 Χρον., σελ. 324, σχ. 7.

³⁷ Σήμερα οι ντόπιοι την πηγή αυτή την ονομάζουν «Κυρά Ελένη».

μήκους άνω των 150 μ.³⁸ Πολλά θεμέλια κτηρίων βρίσκονται στις θέσεις «Τσιρνόκος», «Στάλος», «Καπότι» και «Λαγκάδα». Ειδικότερα στην τελευταία είναι ορατό πηγάδι (ή δεξαμενή;). Τα κτήρια αυτά, πιθανότατα ιδιωτικές κατοικίες, βρίσκονται στο φρύδι των γηλόφων στα νότια του Αγ. Πέτρου, δηλαδή είναι υπερυψωμένα σε σχέση με το χώρο της αγοράς. Για την εξυπηρέτηση του τμήματος αυτού της πόλης ίσως να υπήρχε δρόμος με κατεύθυνση από ανατολάς προς δυσμάς, διερχόμενος από την πύλη 3 και κατευθυνόμενος προς την πύλη 4.

Η παρουσία ιερών και άλλων ορατών κτηρίων έξω από τα τείχη της πόλης καθώς και η επισήμανση ενδείξεων σε μια μεγάλη ακτίνα, που προέκυψαν μετά από αυτοψία στο χώρο, μας πιστοποιούν το εύρος της. Στην παραλιακή ζώνη αρχαιότητες εντοπίζονται στην περιοχή της σύγχρονης Βόνιτσας, τόσο στην παραλία,³⁹ όσο και στην θάλασσα (**εικ. 1, θέση 1**). Στο παρελθόν έχουν περισυλλεγεί όστρακα προϊστορικών χρόνων και κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας είναι ορατοί τοίχοι κτηρίων. Η συνοικία Μπούχαλη της Βόνιτσας (**εικ. 1, θέση 2**) έχει δώσει στο παρελθόν αρχαιότητες.⁴⁰ Δυτικότερα στην παράλια περιοχή της λιμνοθάλασσας Λιμένι (**εικ. 1, θέση 3**) είναι ορατό αρχαίο υλικό (λιθόπλινθοι σε σειρά), που ίσως σχετίζεται με ένα ακόμα λιμάνι του Ανακτορίου. Το σημείο αυτό είναι προστατευμένο από τους ανέμους σε αντίθεση με τον όρμο του Αγ. Πέτρου, που είναι εκτεθειμένος.⁴¹ Άλλωστε κοντά στη θέση αυτή βρισκόταν το λιμάνι της Βόνιτσας (**εικ. 1, θέση 4**), δυτικά του Κάστρου (**εικ. 1, θέση 5**), την περίοδο της Βενετοκρατίας.⁴² Σήμερα οι ψαράδες της Βόνιτσας έχουν τη θέση αυτή ως αγκυροβόλιο για τα πλοιάριά τους. Λίγες ενδείξεις κατοίκησης (διάσπαρτη κεραμική) υπάρχουν και γύρω από τον όρμο του Αγ. Μάρκου (**εικ. 1, θέση 6**). Στην κορυφή του λόφου, στο ακρωτήριο Παναγιά, όπου και η γνωστή βυζαντινή εκκλησία της Παναγίας και στα ανατολικά ομαλά πρανή του (και όχι στα δυτικά, γιατί η περιοχή είναι απόκρημνη), υπάρχει άφθονη επιφανειακή μελαμβαφής κεραμική⁴³ (**εικ. 1, θέση 7**). Αρχαιότητες παρατηρούνται και στο νησί Κέφαλος (**εικ. 1, θέση 8**). Είναι ορατό διάσπαρτο αρχαίο οικοδομικό υλικό. Από εδώ προέρχεται και ηλιακό ρολόι ρωμαϊκών χρόνων, που βρίσκεται στο Μουσείο Θυρρείου σήμερα. Το νησί είναι κυρίως γνωστό για την παρουσία παλαιοχριστιανικών βασιλικών.⁴⁴ Στην παραλία του όρμου Παλιόβαρκα, καθώς επίσης επάνω στο ύψωμα Σκεπαστό⁴⁵ (**εικ. 2, θέσεις 9 και 10 αντίστοιχα**) υπάρχουν επιφανειακές ενδείξεις, κεραμίδια στέγης και κεραμική. Σχεδόν όλη η παράκτια περιοχή από τον όρμο του Αγ. Δημητρίου (**εικ. 1, θέση 11**) με κατεύθυνση

³⁸ Πιθανόν να πρόκειται για τον ίδιο τοίχο οικοδομήματος που αναφέρει και ο Σκιάς, ο.π., σελ. 51, υποσ. 4.

³⁹ Πρβλ. Ρωμαίος 1916, σελ. 50.

⁴⁰ Βλ. παρακάτω περισυλλογή αρχαίων.

⁴¹ Το ίδιο παρατήρησε και ο Hammond, ο.π., σελ. 62–63.

⁴² Για τη Βόνιτσα και το λιμάνι της την περίοδο αυτή βλ. Α.Π. Αρχοντίδης, *ό.π.*, σελ. 67.

⁴³ Μ. Σταυροπούλου-Γάτσι, Θέση Παναγιά περιοχής Βόνιτσας, *ΑΔ* 49, 1994, Β1 Χρον., σελ. 247.

⁴⁴ Βλ. Χ. Ν. Μπάρλα, *ΠΑΕ* 1965, σελ. 77 κ.ε., 1966, σελ. 95 κ.ε., 1967, σελ. 28 κ.ε., 1968, σελ. 16 κ.ε. Δ. Πάλλας, Οι χαρακτήρες και η ακτινοβολία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης, *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για την Νικόπολη* (23–29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα 1987, σελ. 227. Α.Γ. Μουτζάλη, Ιστοριογεωγραφικά των Ιονίων Νήσων Καλάμου και Καστού, *Πρακτικά 4^{ου} Πανιόνιου Συνεδρίου*, Ζάκυνθος 1997, υπό έκδοση, όπου αναφέρεται στον παλαιοχριστιανικό οικισμό του νησιού.

⁴⁵ Μ. Σταυροπούλου-Γάτσι, *ΑΔ* 54, 1999, Β' Χρον., τόμος υπό εκτύπωση.

προς το Άκτιο⁴⁶ παρουσιάζει διάσπαρτη κεραμική. Στην παράκτια ζώνη εκτείνονται τόσο το ανατολικό όσο και το δυτικό νεκροταφείο.

Στη θέση «Αράπης»⁴⁷ ο Κ. Ρωμαίος ανέσκαψε ναϊσκο, διαστάσεων 6,25 x 4,10 μ. με πρόναο σε κακή κατάσταση (**εικ. 1, θέση 12**). Συγκέντρωσε πολλά τμήματα αναθηματικών στηλών, δυστυχώς χωρίς το όνομα της θεότητας. Σε μία από αυτές υπάρχει η επιγραφή ΔΑΣΙΜΟΣ ΑΝΕΘΗΚΕ με γράμματα του 3^{ου} αι. π.Χ. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων ήταν ειδώλια. Ένα εξ αυτών απεικονίζει την γλαύκα. Ίχνη δύο ακόμα ιερών(;) βρίσκονται το ένα στα νότια, εκτός του νοτίου σκέλους του γ' περιβόλου και όχι πολύ μακριά από την πύλη 2 και το άλλο έξω από το ανατολικό σκέλος, σε απόσταση 800 μ. περίπου από αυτό, στη θέση Άγ. Δημήτριος⁴⁸ (**εικ. 1, θέσεις 13 και 14 αντίστοιχα**). Και στα δύο ιερά(;) εντοπίσαμε την παρουσία μεγάλων κατωφλίων. Κατά τον Κ. Ρωμαίο στην επικράτεια του Ανακτορίου ανήκε και η θέση Σπαρτάρι της Βόνιτσας (**εικ. 1, θέση 15**), απ' όπου προέρχεται επιτύμβιο ανάγλυφο εξαιρετικής αττικής τέχνης του 2^{ου} μισού του 4^{ου} αι. π.Χ., μέγιστου ύψους 1,42 μ. και πλ. 0,84 μ. από πεντελικό μάρμαρο. Παρουσιάζει γυναικεία μορφή που φέρει χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο με πλούσιες πτυχές και κάθεται σε θρόνο (Μουσείο Θυρρείου, αρ. ευρ. 58, **εικ. 7**).⁴⁹ Σύγχρονοι μελετητές όμως θεωρούν ότι τόσο η θέση Σπαρτάρι όσο και η γειτονική Μαγούλα (**εικ. 1, θέση 16**), όπου υπάρχει περίβολος και ιερό, ανήκουν στην αρχαία πόλη Ηράκλεια, το τείχος της οποίας βρίσκεται στη θέση Προφήτης Ηλίας ή Λέκκα του όρους Αμαδερός (**εικ. 1, θέση 27**).⁵⁰

Η πόλη του Ανακτορίου είχε τρία οργανωμένα νεκροταφεία, που συνδέονται με αντίστοιχες πύλες της οχύρωσης: το δυτικό στις θέσεις «Αράπης», «Καπάσες», «Πιθάρια», όπου είχαν εντοπισθεί τμήματα του αρχαίου δρόμου, που οδηγούσε προς το Άκτιο, το νότιο νεκροταφείο στη θέση «Τσιρνόκος» και το ανατολικό στη θέση «Άγ. Δημήτριος» (**εικ. 2**). Πολυάριθμοι τάφοι υπάρχουν και στη δεξιά όχθη της λιμνοθάλασσας Μυρτάρι στη θέση που σήμερα καλείται Λιμένι, στην αριστερή όχθη «Κρυστάλια», καθώς επίσης και γύρω από το έλος «Κατάκωλον»⁵¹ (**εικ. 1, θέσεις 17, 18 και 19 αντίστοιχα**).

Οι Κ. Ρωμαίος και Σωτ. Δάκαρης έχουν ανασκάψει εν μέρει το δυτικό νεκροταφείο. Ο πρώτος στη θέση που σήμερα ονομάζεται «Αράπης», ερεύνησε 50 τάφους⁵² (**εικ. 1, θέση 12**). Στο σημείο αυτό εντόπισε και την αρχαία οδό που διερχόταν μέσα από το νεκροταφείο και οδηγούσε στο Άκτιο. Ένα άλλο τμήμα της οδού αυτής βρέθηκε λίγο ανατολικότερα στις σημερινές ιδιοκτησίες Χ. Παπαχρήστου και Αλ. Παπαβασιλή, (**εικ. 1, θέση 20**). Το στοιχείο αυτό μας επιτρέπει να αποκαταστήσουμε την πορεία ενός

⁴⁶ Ο G. Hirschfeld, *ό.π.*, αναφέρει ότι η επικράτεια του Ανακτορίου εκτεινόταν από το ακρωτήριο Γελάδα μέχρι το Άκτιο.

⁴⁷ Ρωμαίος 1916, σελ. 50.

⁴⁸ Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, *ΑΔ* 54, 1999, Β' Χρον., τόμος υπό εκτύπωση. Η θέση βρίσκεται πολύ κοντά στον οικισμό Νέας Καμαρίνας Βονίτσας.

⁴⁹ Πρβλ. Ρωμαίος 1916, σελ. 50.

⁵⁰ Για διεξοδική ανάλυση του θέματος βλ. Pritchett 1992, σελ. 96 κ.ε., όπου είναι συγκεντρωμένη η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

⁵¹ Σύμφωνα με τον Σκιά, *ο.π.*, σελ. 51, η λιμνοθάλασσα «Μυρτάρι» είναι το αρχαίο Μυρτούντιον αναφερόμενο από τον Στράβωνα. Το Μυρτούντιον δηλαδή δεν είναι η λίμνη Βουλκαριά, όπως θεώρησαν ο C. Bursian και ο E. Oberhammer. Όμως σύγχρονοι μελετητές θεωρούν ότι το Μυρτούντιον είναι η λίμνη Βουλκαριά, βλ. *BCH* 84, 1960, σελ. 744 και Schoch 1997, σελ. 43.

⁵² Ρωμαίος 1916, σελ. 50.

σημαντικού τμήματός της. Ακολουθεί περίπου την πορεία του σημερινού δρόμου και θα πρέπει να βρισκόταν πλησιέστερα προς την παραλία. Εάν υποθέσουμε ότι ο δρόμος αυτός ξεκινούσε από την πύλη 1 και εάν λάβουμε υπόψη μας ότι το δυτικότερο γνωστό σημείο του (ιδιοκτησία Χ. Χρησιτά, **εικ. 1, θέση 12**) βρίσκεται σε απόσταση 1.800 μ. από την πύλη 1 σε ευθεία γραμμή, μπορούμε αμέσως να σχηματίσουμε σαφή εικόνα για την έκταση του νεκροταφείου αυτού, το οποίο θα πρέπει να ήταν το πιο πλούσιο και το πιο οργανωμένο. Ο δρόμος ασφαλώς θα ακολουθούσε τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους και δεν θα ήταν ευθύγραμμος. Οι τάφοι που ανέσκαψε ο Κ. Ρωμαίος χρονολογούνται στα μέσα ή στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. Οι μισοί ήταν καύσεις, τα δε καμένα οστά μαζί με την τέφρα είχαν τοποθετηθεί μέσα σε πήθους ή μεγάλα αγγεία. Μερικοί ήταν κεραμοσκεπείς, πέντε κιβωτιόσχημοι και τρεις ήταν λίθινες λάρνακες. Τα αναθήματα ήταν αττικά μελανόμορφα ληκύθια, κορινθιακοί αρύβαλλοι, σπλεγγίδες, χάλκινα κάτοπτρα χωρίς διακόσμηση, αργυρό βραχιόνιο και πήλινα ειδώλια, τα οποία βρέθηκαν εκτός των τάφων. Μικρές πυξίδες περιείχαν ψιμύθια. Βρέθηκαν επίσης 13 φύλλα χρυσού σε σχήμα μύρτου, τα οποία κατά τον ανασκαφέα προέρχονται από στεφάνη, η οποία περιέβαλλε κάληπο του 3^{ου} αι. π.Χ. Τα πήλινα ειδώλια παριστάνουν την καθήμενη χθόνια θεά δηλαδή τη Δήμητρα, ένα την Κουροτρόφο και άλλα χοιρίδια, αλέκτορες και περιστέρια. Από τα ευρήματα των τάφων αυτών έχουμε και στοιχεία σχετικά με τα ταφικά ήθη και έθιμα.⁵³

Ο Σωτ. Δάκαρης ανέσκαψε ταφικό πήθο με καύση νεκρού στην ίδια θέση, «Αράπη», του ίδιου νεκροταφείου.⁵⁴ Ο πήθος, εσωτερικής διαμ.1,65 μ., φέρει στην εξωτερική επιφάνειά του ανάγλυφη κυματοειδή γραμμή και τρεις οριζόντιες. Ήταν καταχωμένο στο έδαφος και στο εσωτερικό του βρέθηκε πλακοειδής λίθος, που ασφαλώς ήταν το πώμα του.⁵⁵ Κοντά στο πιθάρι βρέθηκε και δεύτερος τάφος. Ήταν κεραμοσκεπής και περιείχε αττικό ληκύθιο χρονολογούμενο στον 5^ο αι. π.Χ. Τα ευρήματα του πήθου ήταν: τρίλοβος κορινθιακή οινόχνη, κορινθιακός κώθων, δύο κορινθιακές κοτύλες και ένα αλάβαστρο bucchero. Ανέσκαψε επίσης ταφικό κτίσμα,⁵⁶ σχήματος Π (**εικ. 1, θέση 21**), του οποίου η βόρεια μακρά πλευρά, μήκους 9,68 μ., ήταν στραμμένη στη θάλασσα, επείχε θέση αναλήμματος και συγκρατούσε με τις τρεις

⁵³ Ρωμαίος 1916, σελ 50. Πιστεύει ότι τα αναθήματα αυτά δεν ανήκουν στους νεκρούς, αλλά στις χθόνιες θεότητες στο «κράτος» των οποίων υπάγονται οι νεκροί. Από τα αναθήματα μπορούμε έμμεσα να συμπεράνουμε ότι η Δήμητρα λατρευόταν ως θεότητα στο Ανακτόριο. Ίσως μάλιστα και το ιερό που ανέσκαψε ο Κ. Ρωμαίος, να ανήκε στη Δήμητρα. Εξάλλου στις αποικίες είναι συχνή η λατρεία Δήμητρας, Απόλλωνος και Αθηνάς (F. De Polignac, *Η Γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2000, σελ. 136–137). Οι νεκροί εμμέσως απολαμβάνουν τα αφιερώματα, διότι οι κύριοι αποδέκτες, οι κάτω θεοί, καταπραΰνονται με τα δώρα, για να είναι ευμενείς προς αυτούς. Είχε παρατηρήσει ότι στη καλυπτήρια κεραμίδα ενός τάφου είχε ανοιχθεί οπή, διαμ. 0,027 μ. Επίσης σε πώμα που κάλυπτε πήθο, του οποίου το κάτω μέρος είχε χρησιμεύσει ως τάφος, υπήρχε στο μέσον κύλινδρος, ύψους 0,21 μ., που ήταν κενός εσωτερικά και ανοικτός επάνω και κάτω. Και στις δύο περιπτώσεις από τις οπές αυτές εισάγονταν κατευθείαν οι χοές στους νεκρούς.

⁵⁴ Δάκαρης 1953–54, σελ. 77–88. Ο ανασκαφέας με την ευκαιρία της ανασκαφής σημειώνει τη σπουδαιότητα της πόλης του Ανακτορίου λόγω της επίκαιρης γεωγραφικής θέσης στην οποία βρίσκεται και επιβεβαιώνει ότι είναι ένα από τα ερείσματα των Κορινθίων στη Δυτική Ελλάδα, μέσω των οποίων εξασφάλιζαν την ομαλότητα και σταθερότητα του εμπορίου. Εξάλλου είναι γνωστό ότι βασική επιδίωξη των αποίκων ήταν οι νέες πόλεις να διαθέτουν εύφορη γη και παραθαλάσσια θέση ευνοϊκή για το εμπόριο (F. De Polignac, *ό.π.*, σελ. 133).

⁵⁵ Ο λίθος αυτός στο μέσον περίπου έφερε οπή, γύρω από την οποία διακρινόταν μελανή ρευστή ουσία, υπολείμματα ασφαλώς των χοών. Σύμφωνα με τις απόψεις του ανασκαφέα πρόκειται για προσφορά μελιού.

⁵⁶ Δάκαρης 1955, σελ. 16–22. Το ταφικό κτίσμα βρέθηκε λίγα μόνον μέτρα βορειοδυτικά του πήθου.

πλευρές του άνδρηρο διηρημένο σε τέσσερις ορθογώνιες θήκες. Μεταξύ της πρόσοψης του μνημείου και της θάλασσας πιθανότατα διερχόταν αρχαίος δρόμος, περίπατος.⁵⁷ Οι τάφοι ήταν στραμμένοι στα βόρεια, ώστε οι νεκροί να «θεώνται» τη θάλασσα. Τα ορθογώνια διαμερίσματα (θήκες) πλάτους 1,50–1,60 μ., προοριζόνταν για τις ταφές. Στις δύο από τις τέσσερις θήκες του μνημείου βρέθηκαν δύο επιτύμβιες πλάκες, η μία με την επιγραφή ΛΥΣΙΑΣ και η άλλη ΦΙΛΙΣ[ΚΟΣ] και τμήμα μιας τρίτης επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή ΗΣΠΕΡΟΣ (Έσπερος). Το μνημείο, κατά τον ανασκαφέα, ανήκε σε εύπορη οικογένεια του Ανακτορίου.⁵⁸ Σημαντικό είναι και το ανατολικό νεκροταφείο στο οποίο δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές. Σήμερα είναι ορατοί πολυάριθμοι κιβωτιόσχημοι τάφοι στις ιδιοκτησίες Σπ. Λαϊνά και Γ. Παπαμιχαήλ (εικ. 1, θέση 22). Στο Μουσείο Θυρρείου φυλάσσεται ταφικός πίθος, ύψ. 1,70 μ., όμοιος ως προς τη διακόσμηση με εκείνο που ανέσκαψε ο Σωτ. Δάκαρης, ο οποίος περιείχε οκτώ κορινθιακά αγγεία (κοτύλες και κύλικες). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του αρχαιοφύλακα κ. Αναστασίου Κύρκου, τα παραπάνω ευρήματα προέρχονται από το ανατολικό νεκροταφείο και συγκεκριμένα από την ιδιοκτησία Γ. Παπαμιχαήλ. Τη σπουδαιότητά του συμπεραίνουμε από ένα επιτύμβιο ανάγλυφο, σωζ. ύψ. 1,80 μ., των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ., από χονδρόκοκκο νησιωτικό μάρμαρο και μάλιστα Πάρου, το οποίο αναπαριστά το νεκρό με χλαμύδα, που παίζει λύρα και συγχρόνως τραγουδάει⁵⁹ (εικ. 8). Κατά τον P. Wolters η παράσταση δεν αποδίδεται στον Απόλλωνα. Ο νεκρός απεικονίζεται σε μια στιγμή της καθημερινής του ασχολίας με το καθημερινό του ένδυμα. Μέσα από το ανάγλυφο αυτό διαφαίνεται η μουσική και καλλιτεχνική ευαισθησία των Ακαρνάνων. Δυστυχώς από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα τα νεκροταφεία του Ανακτορίου έχουν συληθεί με σφοδρή αγριότητα, όπως άλλωστε έχει συμβεί στα νεκροταφεία του Θυρρείου και της Παλαίρου.⁶⁰

Από τα νεκροταφεία και την ευρύτερη περιοχή του Ανακτορίου έχουν περισυλλεχθεί ενεπιγραφές στήλης: από τη θέση «Τσιρνόκος» επιγραφή με το όνομα ΦΙΛΩΝΟΣ, από τη θέση «Μπούχαλη» (συνοικία της Βόνιτσας) ενεπιγραφή στήλη με το όνομα ΠΥΘΟΛΑΟΥ, από τη θέση «Καπάσες» οι επιγραφές ΦΙΛΙΑ, ΚΑΛΛΙΟΥΣ, [ΣΤΡ]ΑΤΙΠΟΥ, [Ζ]ΑΚΥΝΘΙΟΣ,⁶¹ ενεπιγραφές στήλης σε β' χρήση με τα ονόματα ΚΑΛΛΙΦΡΩΝ ΚΟΡΚΥΡΑΙΟΣ, ΜΑΣΤΑΚΙΣ, ...ΟΣ ΘΕ[ΟΓΕ]ΙΤΟΝ[ΟΣ] Α[Ι]ΣΧΡΙΩΝΟΣ, ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ, ΚΛ]ΕΩΝΟΣ,⁶² χρονολογούμενες κυρίως στον 3^ο αι. π.Χ., ενώ μεγάλος είναι ο πλούτος της ονοματολογίας που προκύπτει απ' αυτές. Αξιόλογα δείγματα στηλών

⁵⁷ Ανάλογο περίπατο είχε ανασκάψει και ο Ρωμαίος στην Αλυζία, βλ. Ρωμαίος 1930, σελ. 144 και 154.

⁵⁸ Ο Δάκαρης σημειώνει ότι ο τύπος αυτός των ταφικών μνημείων, χρονολογούμενος στον 3^ο αι. π.Χ., είναι συνηθισμένος. Μπορεί να συσχετισθεί με περιβόλους που ήταν σε χρήση στη Δυτική Ελλάδα και πολύ συνηθισμένοι στην Ήπειρο. Οι περιβόλοι αναλημματικού χαρακτήρα αποτελούν βαθμιαία εξέλιξη των ορθογώνιων περιβόλων και μπορούσαν να έχουν περισσότερο μνημειακό χαρακτήρα, ανάλογα με τις απαιτήσεις και την οικονομική δυνατότητα του ιδιοκτήτη. Για ταφικούς περιβόλους της περιοχής, βλ. Ι. Ανδρέου, Μνημειακοί ταφικοί περιβόλοι της ΒΔ Ελλάδος, ΦΗΓΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, Ιωάννινα 1994, σελ. 77-98.

⁵⁹ Σκιάς 1892, σελ. 51 και P. Wolters, Relief aus Akarnanien, *AM* XVI, σελ. 433, πίν. XI. Η παρατιθέμενη φωτογραφία είναι αναδημοσίευση από τη μελέτη του συγγραφέα.

⁶⁰ Ρωμαίος 1916, σελ. 47. Ο G. Klaffenbach είδε στα χέρια ντόπων πολύτιμα ευρήματα που προέρχονταν από τάφους του Ανακτορίου (ενώτια, δακτυλίδια, χρυσά φύλλα, κλπ.), πρβλ. G. Klaffenbach, *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1935, σελ. 32 [720], υποσ. 2.

⁶¹ Ρωμαίος 1916, σελ. 50.

⁶² Ρωμαίος 1918, σελ. 123.

που ανήκουν σε χαρακτηριστικούς τύπους της Δυτικής Ελλάδας είναι τμήμα στήλης με αετωματική επίστεψη, η οποία φέρει ανάγλυφη υδρία στο τύμπανο, κοσμεύεται με τρίγλυφα, μετόπες και βούκρανα και κάτω απ' αυτά ανάγλυφους κλάδους δρυός συμπλεκόμενους (εικ. 9), καθώς επίσης και τμήμα επιτύμβιας στήλης που κοσμεύεται με ανάγλυφη ταινία δεμένη.⁶³ Μια ακόμα στήλη με το όνομα ΣΤΡΑΤΥΛΛΑΣ. Οι παλαιότερες από τις επιγραφές αυτές έχουν δημοσιευθεί από τον G. Klaffenbach.⁶⁴ Από την ευρύτερη περιοχή της Βόνιτσας και προφανώς από νεκροταφείο του Ανακτορίου προέρχεται χάλκινος πτυκτός καθρέφτης κλασικών χρόνων με ανάγλυφη παράσταση Διονύσου και Αριάδνης⁶⁵ (εικ. 10), που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο καθώς επίσης χάλκινο στήριγμα καθρέφτη,⁶⁶ αρχαϊκών χρόνων, που βρίσκεται στο Μουσείο του Βερολίνου. Αναπαριστά νεαρό κορίτσι που έχει τη μορφή γυμνής Καρυάτιδος και στο δεξιό ώμο της σώζεται μικρή θεότητα (εικ. 11). Ο τύπος απαντά σε παραδείγματα από την Πελοπόννησο και ειδικότερα από τις Αρμόκλες. Τέλος από τη θέση «Λιβαδάκια» που ανήκει επίσης στην περιοχή του δυτικού νεκροταφείου, προέρχεται βάση στήλης από ασβεστόλιθο και ημισφαιρικό αγγείο από γρανίτη.⁶⁷

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο αρχαίος δρόμος που διερχόταν μέσα από το δυτικό νεκροταφείο του Ανακτορίου οδηγούσε στο Άκτιο, το οποίο βρίσκεται στην ΒΔ εσχαιά της Ακαρνανίας. Είναι μια γλώσσα χαμηλή, που χωρίζει το Ιόνιο Πέλαγος από τον Αμβρακικό κόλπο και στα βόρεια απολήγει στο ακρωτήριο Άκρα. Καθοριστικό ρόλο για τους Ανακτορείς έπαιξε η επίκαιρη θέση του ακρωτηρίου για τη ναυτιλία, γι' αυτό και εκτός από τη δημιουργία λιμανιών ίδρυσαν εκεί, δηλαδή εκτός του άστεως, το ιερό του Ακτίου Απόλλωνος,⁶⁸ το οποίο απείχε από το Ανακτόριο 40 στάδια, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Στράβωνα.⁶⁹

Ο Απόλλωνας ήταν μια από τις κύριες κορινθιακές θεότητες που γνώρισε ιδιαίτερη λατρεία σε όλες τις αποικίες της μητρόπολης. Ήταν για τους Κορινθίους ο οικιστής, Αρχηγέτης, Αγυιεύς, που τους οδηγούσε στις μακρινές αποικίες τους. Ήταν φυσικό και οι Ανακτορείς να υιοθετήσουν την λατρεία του. Ο θεός λατρεύτηκε ως Άκτιος Απόλλων. Οι ρίζες της λατρείας του πρέπει να ανάγονται στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., όταν οι Κορινθίοι ίδρυσαν το Ανακτόριο.⁷⁰ Εκτός από τον Θουκυδίδη⁷¹, μαρτυρία για το ιερό έχουμε και σε

⁶³ Παρόμοια δείγματα στηλών έχουμε από την Πάλαιρο, το Θύρρειο, τη Στράτο, τους Οινιάδες, την Αρσινόη, την Κεφαλονιά κλπ., πρβλ. P.M. Fraser & T. Röhne, *Boeotian and West Greek Tombstones*, Lund 1957, σελ. 121 κ.ε., εικ. 23, 26. Ευθ. Μαστροκόστας, Μουσείον Θυρρείου, *ΑΔ* 19, 1964, Β2 Χρον., σελ. 294.

⁶⁴ G. Klaffenbach, *IG*, IX, I², 2, 212–237 και 589–594, όπου περιλαμβάνονται όλες οι επιγραφικές μαρτυρίες της περιοχής.

⁶⁵ Η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι ο καθρέφτης προέρχεται από το δυτικό νεκροταφείο του Ανακτορίου, σύμφωνα με τη μαρτυρία του κ. Αναστασίου Κύρκου. Πρβλ. *BCH* 60, 1936, σελ. 453 και πίν. LIa, όπου χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Επίσης βλ. A. Schwarzmaier, *Griechische Klappspiegel*, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, Berlin 1997, σελ. 248, πίν. 7, αρ. 34, όπου χρονολογείται στα 330 π.Χ.

⁶⁶ L.O. Keene Congdon, *Caryatid Mirrors of Ancient Greece*, 1981, no 3, πίν. 2, 3a–c. Ως προέλευση του αντικειμένου δηλώνεται το Ανακτόριο.

⁶⁷ Φ. Πέτσας, *ό.π.*

⁶⁸ Ανάλογα παραδείγματα έχουμε και στη περίπτωση των ιερών της Μεγάλης Ελλάδος πρβλ. F. De Polignac, *ό.π.*, σελ. 138.

⁶⁹ Στράβων 10.2.7: «... τοῦ δ' ἱεροῦ τετταράκοντα μὲν σταδίους ἀπέχει τὸ Ἀνακτόριον ἐν τῷ κόλπῳ ἰδρυμένον...».

⁷⁰ Τζουβάρρα–Σούλη 1987, σελ. 9.

άλλες φιλολογικές πηγές.⁷² Σε σύντομης διάρκειας «έρευνα», που πραγματοποίησε το 1867 και 1868 ο C. Champoiseau,⁷³ Γάλλος πρόξενος στα Ιωάννινα, έφερε στο φως δύο κορμούς αρχαϊκών κούρων⁷⁴ τους οποίους μετέφερε στο Λούβρο καθώς και ίχνη ευτελών τοιχαρίων, ευρήματα τα οποία μαρτυρούν την παλαιότητα του ιερού. Και οι δύο κορμοί ύψους 1 μ. είναι εξαιρετικά δείγματα της πλαστικής των αρχαϊκών χρόνων. Είναι από νησιωτικό μάρμαρο και συγκεκριμένα το ένα από μάρμαρο Νάξου και χρονολογούνται στο 1^ο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. Το 425 π.Χ. με την κυρίευση του Ανακτορίου από τους Ακαρνάνες,⁷⁵ το ιερό λαμβάνει τον χαρακτήρα κοινού ιερού⁷⁶ και το 216 π.Χ. μεταβάλλεται σε ομοσπονδιακό ιερό των Ακαρνάνων. Η πόλη του Ανακτορίου ανέθεσε την επιμέλεια του ιερού στους Ακαρνάνες λόγω οικονομικών προβλημάτων και έκτοτε αποτέλεσε το θρησκευτικό τους κέντρο, όπως προκύπτει από την γνωστή επιγραφή της Ολυμπίας.⁷⁷ Τη σπουδαιότητα του ιερού επιβεβαιώνουν προξενικές επιγραφές⁷⁸ καθώς και νομίσματα του 4^{ου} αι. π.Χ. του Ανακτορίου, στα οποία συναντάμε τις επιγραφές ΑΚΤΙΟ, ΑΚΤΙΟΥ, ΑΚΤΙΑΣ,⁷⁹ που αναφέρονται στον Άκτιο Απόλλωνα και τους αγώνες που διεξάγονταν προς τιμήν του. Ειδικότερα η επιγραφή ΑΚΤΙΑΣ αναφέρεται στην προσωποποίηση της θεάς Νίκης στους αγώνες των Ακτίων. Σε μια ασημένια κοπή του Ανακτορίου του 4^{ου} αι. π.Χ., ο θεός Απόλλωνας εικονίζεται στην οπίσθια όψη γυμνός κρατώντας τόξο και φιάλη στα αριστερά της κεφαλής της Αθηνάς Χαλινίτιδος, ενώ ως εμπρόσθια χρησιμοποιείται ο Πήγασος και το μονόγραμμα Α⁸⁰ Η λατρεία του θεού διατηρήθηκε μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια και με την ίδρυση της Νικόπολης έγινε ο προστάτης θεός της.⁸¹ Τους τοπικούς αγώνες των Ακαρνάνων αναδιοργάνωσε ο Αύγουστος και τους έκανε λαμπρότερους και πλουσιότερους μετά από τη νίκη του στη γνωστή σημαντική ναυμαχία, που έλαβε χώρα στο σημείο εκείνο. Κατοπινή μαρτυρία έχουμε στον Στέφανο Βυζάντιο, δεν γνωρίζουμε όμως αν αναφέρεται στα «Ακαρνανικά Άκτια» ή στα αντίστοιχα της Νικόπολης.⁸²

Στο ιερό εκτός από το ναό, που βρισκόταν επάνω σ' ένα χαμηλό λόφο, υπήρχε ιερό άλσος, καταλύματα για τους επισκέπτες, κτήριο με τους θησαυρούς και τα αναθήματα του ναού, Ελένειον, ιερά για την Αφροδίτη Αινειάδα (Αινειάδα είναι μια επίκληση της

⁷¹ Θουκυδίδης, 1, 29, 3.

⁷² D.N.P., λ. *Άκτιον*, σελ. 415–416.

⁷³ Ο ίδιος, όταν ήταν πρόξενος στην Κωνσταντινούπολη το 1863, ανέσκαψε στη Σαμοθράκη και βρήκε την γνωστή Νίκη και την μετέφερε στο Λούβρο. Για το θέμα βλ. W. Burkert, *Concordia Discors: the literary and the archaeological evidence on the sanctuary of Samothrace*, στον τόμο N. Marinatos & R. Hägg (εκδ.), *Greek Sanctuaries, New Approaches*, σελ. 178.

⁷⁴ G.M. Richter, *Kouroi, Archaic Greek Youths*, London 1960, σελ. 66–67, αρ. 40 & σελ. 85–86, αρ. 74. E. Buschor, *Frühgriechische Jünglinge*, 1950, σελ. 43, 45–48.

⁷⁵ Θουκυδίδης, 4.49.

⁷⁶ Πολύβιος, 4.63.4.

⁷⁷ Habicht 1957, σελ. 98.

⁷⁸ G. Klaffenbach, *IG*, IX, I, II, αρ. 208–209.

⁷⁹ BMC, *Corinth, Colonies of Corinth*, σελ. 115, αρ. 5 και 6, πιν. XXXI, αρ. 5 και 6 αντίστοιχα. Oekonomides–Caramessini 1981, λ. ΑΚΤΙΑΣ I.

⁸⁰ BMC, *Corinth, Colonies of Corinth*, σελ. 116, αρ. 8, πιν. XXXI, αρ. 8.

⁸¹ Για τη λατρεία του Ακτίου Απόλλωνος στην Νικόπολη βλ. Τζουβάρα–Σούλη 1987, σελ. 170 κ.ε.

⁸² Σχετικά με τα Παλαιά και τα Νέα Άκτια βλ. Θ.Χ. Σαδικάκης, Άκτια τα εν Νικοπόλει, *ΑΕ* 1965, σελ. 145–162.

θεάς που αργότερα τη συναντάμε και στη Λευκάδα) και στους μεγάλους θεούς.⁸³ Κατά τον Στράβωνα υπήρχε και νεώριο.⁸⁴ Ο Αύγουστος μεγάλωσε και ανανέωσε τον υπάρχοντα ναό και τοποθέτησε μνημειακή επιγραφή. Σ' ανάμνηση της νίκης του Ακτίου αφιέρωσε 10 πλοία στο ιερό. Το αφιέρωμα αυτό στο αρχαίο ιερό της ακαρνανικής ακτής ανήκε στο πνεύμα παλιάς παράδοσης, γι' αυτό και το ανάθημα ήταν ολόκληρα πλοία από μονοκρότους μέχρι δεκήρεις. Έτσι ο Οκταβιανός επέλεξε ένα από κάθε τύπο πλοίου του στόλου του Μ. Αντωνίου και της Κλεοπάτρας, τα οποία τοποθέτησε σε «νεώρια» στο χώρο του ιερού.⁸⁵ Το ανάθημα ήταν αντάξιο της μοναδικότητας του κοσμοϊστορικού γεγονότος, που διαδραματίστηκε στη θάλασσα του Ακτίου. Τα πλοία γρήγορα καταστράφηκαν από πυρκαγιά. Απ' όλα τα παραπάνω αναφερόμενα μνημεία κανένα δεν είναι ορατό σήμερα, ούτε γνωρίζουμε εάν υφίστανται. Στη θέση που πρέπει να ήταν ο ναός κατασκευάστηκε στα νεώτερα χρόνια οχύρωση⁸⁶ από τον Αλή Πασά. Αρχαίο υλικό έχει χρησιμοποιηθεί στο φρούριο της Πούντας⁸⁷ (**εικ. 1, θέση 23**), γεγονός που σημαίνει ότι έχει επέλθει καταστροφή των μνημείων. Στην εξωτερική πλευρά του φρουρίου υπάρχουν εντοιχισμένα τμήματα επιγραφών και δύο γλυπτά που κοσμούν την είσοδό του.⁸⁸ Η θέση του ναού επιβεβαιώνεται και από το σημείο της ανεύρεσης των δύο αρχαϊκών κούρων στο βορειοδυτικό άκρο της τάμπας (**εικ. 1, θέση 24**). Σήμερα το σημείο αυτό βρίσκεται στην ιδιοκτησία Ν. Δημόπουλου, στην οποία διακρίνονται αρχαίες επιχώσεις με θραύσματα κεραμιδιών, όστρακα και ίχνη τοίχων κατά το *opus reticulatum*. Κτήρια ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων βρίσκονται στην παραλία προς την πλευρά του Αμβρακικού⁸⁹ και εκτείνονται στη θάλασσα (**εικ. 1, θέση 25**). Επίσης λίγα ίχνη κτηρίων βρίσκονται στη θέση Άγιοι Απόστολοι (**εικ. 1, θέση 26**). Σημαντική αρχαιολογική μαρτυρία που συνδέεται με το Άκτιο είναι και θησαυρός δηναρίων της εποχής της Δημοκρατίας.⁹⁰ Το εύρημα δεν είναι ανασκαφικό, αλλά αναφέρεται ότι βρέθηκε στο Άκτιο αόριστα και συνδέεται με το γεγονός της ναυμαχίας. Περιλαμβάνει 38 δηνάρια των χρόνων της Δημοκρατίας χρονολογούμενων από το 119 π.Χ. έως το 32/31 π.Χ. και δύο δηνάρια των αυτοκρατορικών χρόνων, ένα του Νέρωνα (64–68 μ.Χ.) και ένα της Φαυστίνας (141–143 μ.Χ.). Εκτός από την μικρή διάρκεια

⁸³ Εκτός από τα δύο τελευταία ιερά που αναφέρονται από λατίνους συγγραφείς και σχετίζονται με την πολιτική προπαγάνδα του Αυγούστου, όλα τα άλλα τα πληροφορούμεθα από την επιγραφή της Ολυμπίας, βλ. *D.N.P.*, λ. *Ακτιον*.

⁸⁴ Στράβων, 7.7.6. Υπονοεί το ναυτικό Μουσείο, που ο Αύγουστος ίδρυσε προς τιμήν του Απόλλωνος. Σχετικά βλ. Murray 1982, σελ. 271. Πετρόπουλος 1991, σελ. 102.

⁸⁵ Κ.Λ. Ζάχος, *Το μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου στη Νικόπολη*, Αθήνα 2001.

⁸⁶ Τάμπια: Προμαχώνας, τουρκικής προέλευσης από τη λέξη *tabya*. Βλ. Ν.Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1992³, σελ. 357, λ. Τάμπια. Πρόκειται για χωμάτινη οχύρωση. Πρβλ. Murray 1982, σελ. 270, ο οποίος περιγράφει λεπτομερώς τη θέση αυτή.

⁸⁷ Για τις οχυρώσεις βλ. Γ. Μουνιάκης, Τάφροι–έργα Αλή Πασά στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 13, Πρέβεζα 1987, σελ. 35–40. Γ. Βελήνης, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 36, Πρέβεζα 1999, σελ. 21. Γ. Σμύρης, *Το οχυρωματικό δίκτυο του Πασαλικίου των Ιωαννίνων (1788–1822), Ιστορική–Πολιτική–Οικονομική και Χωροταξική Θεώρηση*, Αθήνα 2001, Αδημόσιευτη Διδακτορική Διατριβή, σελ. 163–165. Τον κ. Γ. Σμύρη ευχαριστούμε θερμά για τις πληροφορίες που μας έδωσε.

⁸⁸ Πρόκειται για κεφαλή Σειληνού και φίδι, βλ. Heuzey 1860, σελ. 388.

⁸⁹ Murray 1982, σελ. 271–272.

⁹⁰ Π. Χρυστοστόμου, Νομισματικοί Θησαυροί Δηνარიών των χρόνων της Δημοκρατίας από το Άκτιο, *Πρακτικά Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για την Νικόπολη* (23–29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα 1987, σελ. 23–56. Ο μελετητής αναφέρει και δεύτερο θησαυρό και υποθέτει ότι ο τόπος εύρεσής τους σχετίζεται με τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα.

έρευνα του C. Champroiseau, ανασκαφή δεν έχει πραγματοποιηθεί στο χώρο του Ακτίου. Πρόσφατα στη θαλάσσια περιοχή πραγματοποιήθηκαν έρευνες με σύγχρονα μέσα, που είχαν σκοπό τον εντοπισμό της γραμμής της ναυμαχίας και των χάλκινων εμβόλων των πλοίων. Οι έρευνες έγιναν σε συνεργασία της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και του Πανεπιστημίου της South Florida με εκπροσώπους τον Δ. Καζιάνη και τον καθηγητή W. Murray.⁹¹

Η περιοχή του Ακτίου δεν ήταν κατάλληλη για τη δημιουργία πόλης. Είναι μια περιοχή χωρίς ασφάλεια και προστασία και επιπλέον ελώδης με ανθυγιεινό κλίμα.⁹² Εντούτοις ένας μικρός οικισμός θα πρέπει να υπήρχε. Ήταν κατάλληλη θέση για λιμάνι, γι' αυτό θα πρέπει να υπήρχαν δύο. Το ένα (το εξωτερικό) κατά τον Στράβωνα βρισκόταν προς την πλευρά του Ιονίου πελάγους. Το άλλο (το εσωτερικό) υποθέτουμε ότι θα πρέπει να βρισκόταν προς την πλευρά του Αμβρακικού.⁹³ Τα λιμάνια χρησιμοποιούνταν από τους ξένους στόλους είτε ως σταθμοί ανεφοδιασμού είτε ως βάση για τις επιχειρήσεις τους, όπως το 434 π.Χ.,⁹⁴ το 219 π.Χ.,⁹⁵ το 169 π.Χ.⁹⁶. Ήταν επίσης σημαντικοί σταθμοί ταξιδιωτών. Το 51 π.Χ. στάθμευσε ο Κικέρων και πιθανότατα αργότερα ο Νέρωνας κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στην Ελλάδα.⁹⁷ Τον 1^ο αι. π.Χ. σημειώνονται επιδρομές πειρατών.⁹⁸ Όπως αναφέρει και ο Μ. Πετρόπουλος το Άκτιο μετά την ίδρυση της Νικόπολης μετατράπηκε σε ρωμαϊκή αποικία.⁹⁹ Σημαντικός κόμβος στους ρωμαϊκούς χρόνους ήταν το Άκτιο όχι μόνον για τη θαλάσσια επικοινωνία αλλά και για τη χερσαία. Από εδώ διερχόταν ο επίσημος δρόμος (*via publica romana*) που συνέδεε τη Νικόπολη με την Πάτρα, διασχίζοντας την Αιτωλία και Ακαρνανία σύμφωνα με τη μελέτη της Κ. Αξιώτη,¹⁰⁰ η οποία βασίστηκε για την αποκατάσταση της πορείας του, στην εύρεση τριών ρωμαϊκών μιλιαρίων. Κατά τη μελετήτρια ο ρωμαϊκός δρόμος, έργο της εποχής του Τραϊανού, που ήταν σε χρήση από τον 2^ο αι. μ.Χ. έως και τον 4^ο αι. μ.Χ., δεν πρέπει να ακολούθησε εξολοκλήρου νέα χάραξη, αλλά την πορεία παλαιότερου υφιστάμενου δρόμου. Τμήμα του παλαιότερου αυτού δρόμου πιθανόν να αποτελεί ο ταφικός δρόμος Ανακτορίου-Ακτίου.

Η συνοπτική αναφορά την οποία επιχειρήσαμε στα ορατά λείψανα της πόλης, στις αρχαιολογικές ενδείξεις της ευρύτερης περιοχής, στα δεδομένα που προκύπτουν από τις λίγες σωστικές ανασκαφές και τους καθαρισμούς, στα μεμονωμένα ευρήματα, τα οποία έστω και αν δεν συνδέονται με ανασκαφές, ωστόσο είναι σημαντικές αρχαιολογικές μαρτυρίες, μας επέτρεψαν να σχηματίσουμε μια πρώτη εικόνα για την πόλη του Ανακτορίου και φώτισαν αμυδρά τη γωνιά αυτή της ακαρνανικής γης.¹⁰¹ Ευχόμαστε η

⁹¹ W. Murray, Πρόγραμμα Ακτίου, *ΑΔ* 49, 1994, Β2 Χρον., σελ. 864–866.

⁹² Εξαιτίας του κλίματος του Ακτίου αρρώστησαν και οι στρατιώτες του Μάρκου Αντωνίου, πρβλ. Πλούταρχος, Αντώνιος, 63 και Δίων Κάσσιος, 50.12.8.

⁹³ Η θέση δεν έχει εξακριβωθεί, βλ. διεξοδική ανάλυση του θέματος αυτού Murray, ο.π., σελ. 271–272.

⁹⁴ Θουκυδίδης, 1.29.3.

⁹⁵ Πολύβιος, 4.63.4.

⁹⁶ Λίβιος, 44.1.3.

⁹⁷ Πετρόπουλος 1991, σελ. 102.

⁹⁸ Πλούταρχος, *Πομπήϊος*, 24.

⁹⁹ Σε ό,τι αφορά στη ρωμαϊκή εποχή βλ. Πετρόπουλος 1991, σελ. 101.

¹⁰⁰ Κ. Αξιώτη, Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας, *ΑΔ* 35, 1980, Α' Μελ., σελ. 186–205.

¹⁰¹ Τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον της έρευνας έχει στραφεί με ιδιαίτερη έμφαση στις περιοχές της Ακαρνανίας και της Αιτωλίας, πρβλ. γενικά τον τόμο *Foundation and Destruction, Nikopolis and Northwestern*

μικρή αυτή συμβολή να αποτελέσει αφορμή για την έναρξη ανασκαφικής έρευνας, η οποία θα μας αποκαλύψει την πραγματική εικόνα της αρχαίας πόλης.

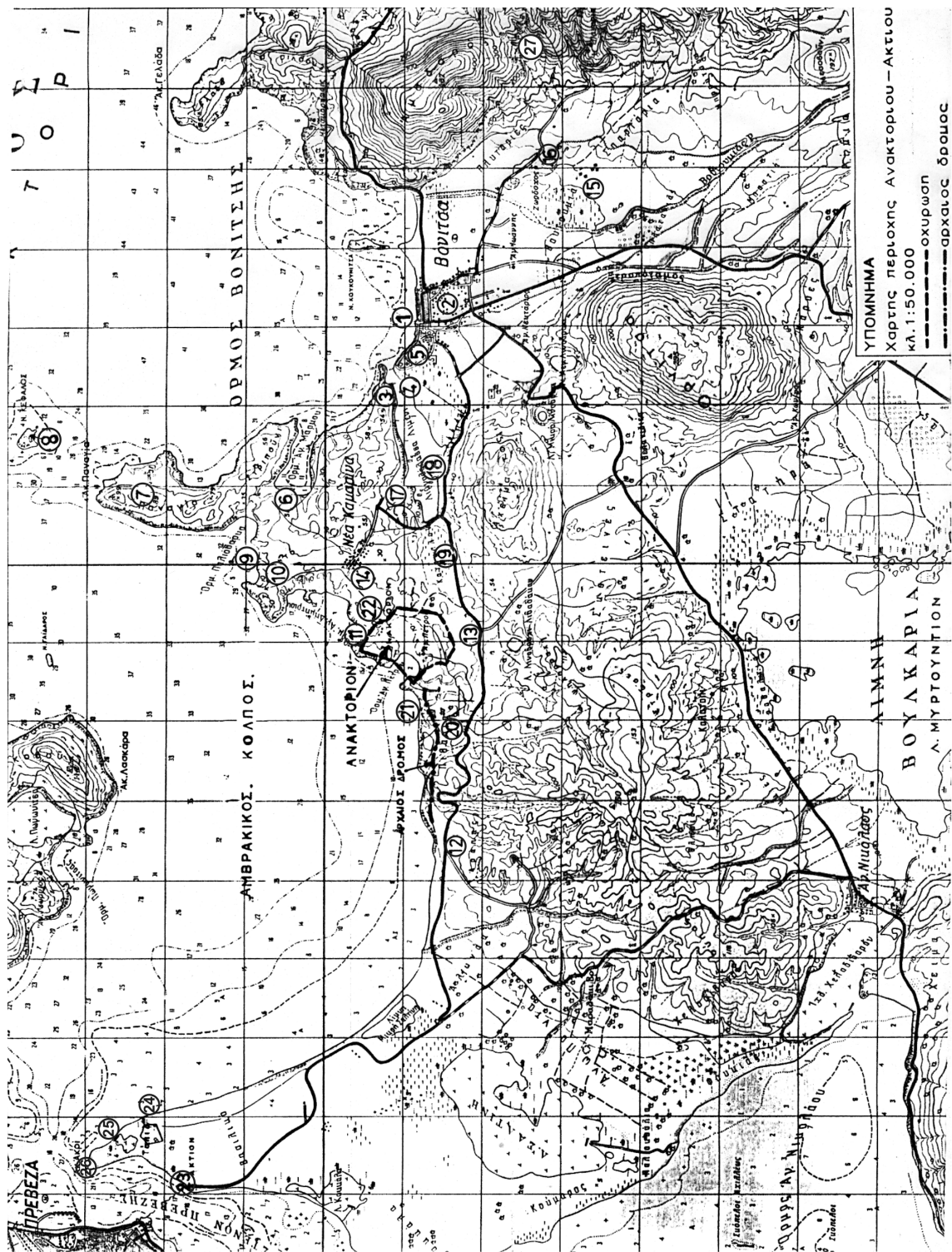
Συνομογραφίες

- Adam 1982: J.P. Adam, *L'Architecture Militaire Greque*, Paris 1982.
- BMC Corinth, Colonies of Corinth: B.V. Haed, *BMC, Corinth, Colonies of Corinth*, Bologna 1963².
- BMC Thessaly to Aetolia: P. Gardner, *BMC, Thessaly to Aetolia*, Bologna 1963².
- Büscher 1996: P. Büscher, Die Grundung von Nikopolis und die Umstrukturierung Akarnaniens, AKARNANIEN, Eine Landschaft im Antiken Griechenland, Oberhammer-Gesellschaft, E.V. München 1996.
- D.N.P: Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike, Stuttgart 1996.
- Δάκαρης 1953–54: Σ.Ι. Δάκαρης, Εκ του αρχαίου νεκροταφείου του Ανακτορίου, *AE*, 1953–54, τομ. Γ', σελ. 77–88.
- Δάκαρης 1955: Σ.Ι. Δάκαρης, Ταφικός περίβολος του Ανακτορίου, *AE*, 1955, Παράρτ., σελ. 16–22.
- Habicht 1957: C. Habicht, Eine Urkunde des Akarnanischen Bundes, *Hermes* 85, 1957, σελ. 86–122.
- Hammond 1967: N.G.L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967.
- Heuzey 1860: L. Heuzey, *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris 1860.
- Κολώνας Σύμβασης 1997: Λ. Κολώνας, Τα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας κατά την υλοποίηση της Προγραμματικής Αμβρακικού, *Πυργόρος*, Ιανουάριος–Φεβρουάριος 1997, σελ. 49–83.
- Leake 1967: W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, vol. III, Amsterdam 1967².
- Murray 1982: W.M. Murray, *The Coastal Sites of Western Akarnania: A Topographical–Historical Survey* (Ph. D. Thesis), University of Pennsylvania, 1982.
- Oekonomides–Caramessini 1981: M. Oekonomides–Caramessini, Aktias I, *LIMC* I, Artemis Verlag Zürich und München 1981, σελ. 471.
- Πετρόπουλος 1991: Μ. Πετρόπουλος, Η Αιτωλοακαρνανία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας* (Αγρίνιο 21–23 Οκτωβρίου 1988), Αγρίνιο 1991, σελ. 93–125.
- Pritchett 1992: W.K. Pritchett, *Studies in Ancient Topography*, part VIII, Amsterdam 1992.
- R.E.: Pauly's, Real-Encyclopädie der Classischen Artertumswissenschaft, Stuttgart.
- Ρωμαίος 1916: Κ.Α. Ρωμαίος, Ακαρνανία. Θύρρειον. Ανακτόριον, *AD* 2, 1916, Παράρτ., σελ. 47–51
- Ρωμαίος 1918: Κ.Α. Ρωμαίος, Ανά την Ακαρνανίαν, *AD* 4, 1918, σελ. 105–124.
- Ρωμαίος 1930: Κ.Α. Ρωμαίος, Το Ηρώων της Αλυζίας, *AE*, 1930, σελ. 141–159.
- Σαραγά 1991: Ν. Σαραγά, Αρχαία Λιμναία, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας* (Αγρίνιο 21–23 Οκτωβρίου 1988), Αγρίνιο 1991, σελ. 206–220.
- Shoch 1997: Shoch M., Beiträge Zur Topographie Akarnaniens in klassischer und hellenistischer Zeit, Oberhammer-Gesellschaft, E. V. München 1997.
- Σκιάς 1892: Α.Ν. Σκιάς, Εβδόμη ανασκαφή εν Θυρρείω της Ακαρνανίας, *ΠΑΕ*, 1892, σελ. 47–51.
- Τζουβάρα–Σούλη 1987: Χ. Τζουβάρα–Σούλη, Λατρείες στη Νικόπολη, *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη* (23–29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα 1987, σελ. 169–196.
- Τζουβάρα–Σούλη 1991: Χ. Τζουβάρα–Σούλη, Κορινθιακές λατρείες στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας* (Αγρίνιο 21–23 Οκτωβρίου 1988), Αγρίνιο 1991, σελ. 149–161.

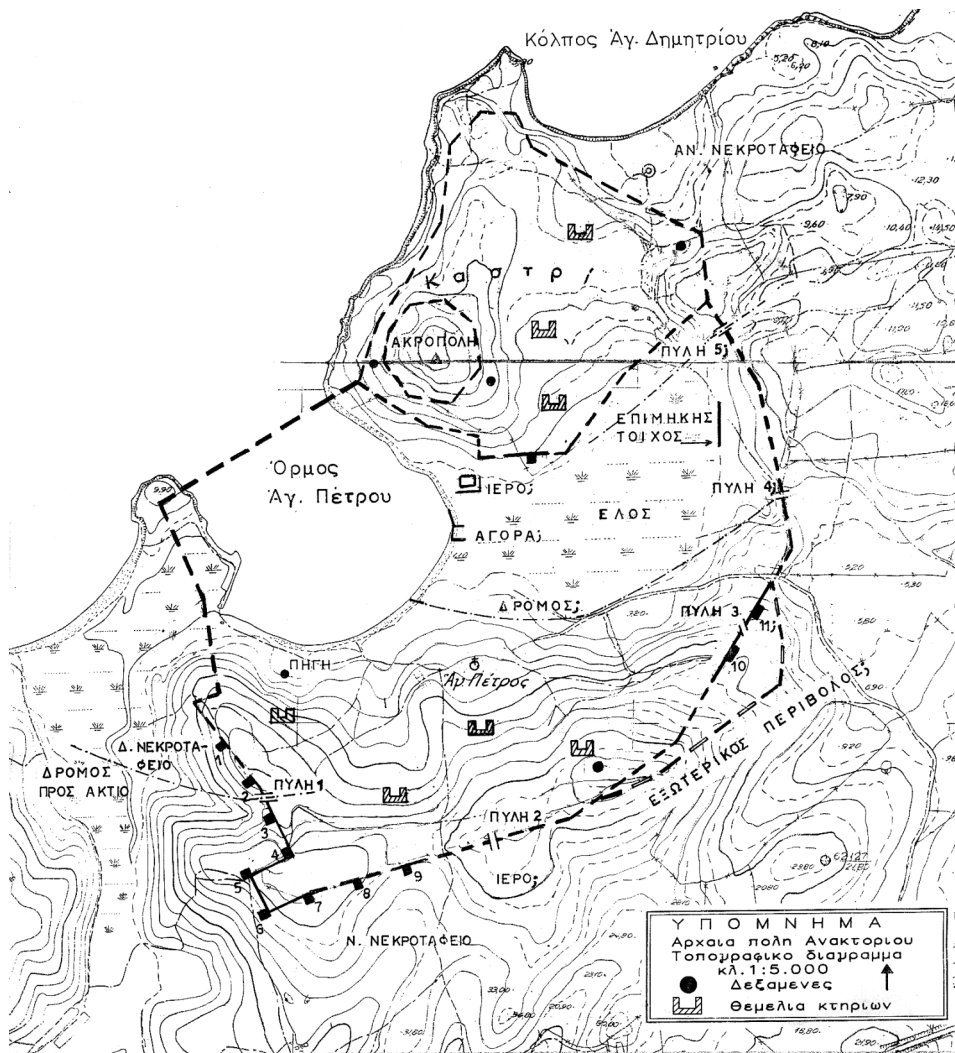
Κατάλογος εικόνων

- Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα (1:5000) της περιοχής Ανακτορίου –Ακτίου. Κατάλογος θέσεων: 1. Παραλία Βόνιτσας–Θεμέλια κτηρίων εντός της θάλασσας. 2. Συνοικία Μπούχαλης Βόνιτσας–Προϊστορική κεραμική, επιτύμβιες στήλες. 3. Λιμνοθάλασσα Λιμένι (βόρεια όχθη)–Λιθόπλινθοι. 4. Λιμνοθάλασσα Λιμένι (νότια όχθη). 5. Κάστρο Βόνιτσας. 6. Όρμος Αγ. Μάρκου–Επιφανειακή κεραμική. 7. Λόφος Παναγιά–Επιφανειακή κεραμική. 8. Νησίδα Κέφαλος–Διάσπαρτο οικοδομικό υλικό. 9. Όρμος Παλιόβαρκα–Επιφανειακή κεραμική. 10. Ύψωμα Σκεπαστό–Αρχαίος οικισμός. 11. Όρμος Αγ. Δημητρίου–Επιφανειακή κεραμική. 12. Θέση «Αράπης»–Δυτικό νεκροταφείο. 13. Ιερό (;). 14. Ιερό. Ανατολικό Νεκροταφείο. 15. Σπαρτάρι–Επιτύμβιο ανάγλυφο. 16. Μαγούλα–Περίβολος και ιερό. 17, 18, 19. Νεκροταφείο. 20. Ταφική οδός. 21. Ταφικό κτίσμα του δυτικού νεκροταφείου. 22. Ανατολικό νεκροταφείο. 23. Φρούριο Πούντας. 24. Τ 25. Θεμέλια κτηρίων. 26. Αγ. Απόστολοι–Θεμέλια κτηρίων. 27. Προφήτης Ηλίας.
- Εικ. 2. Ανακτόριο. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης.
- Εικ. 3. Αποτύπωση της πύλης 3 και των πύργων 10 και 11(;) εκατέρωθεν αυτής.
- Εικ. 4. Ανακτόριο. Δοκιμαστική τομή στη συμβολή του πύργου 10 με το τείχος: Θεμελίωση του τείχους.
- Εικ. 5. Ανακτόριο. Επιφανειακή κεραμική αρχαϊκών χρόνων από την ακρόπολη.
- Εικ. 6. Ανακτόριο. Οικοδόμημα της αγοράς (;) στην παραλία του όρμου του Αγ. Πέτρου.
- Εικ. 7. Αττικό επιτύμβιο ανάγλυφο από τη θέση «Σπαρτάρι» Βόνιτσας.
- Εικ. 8. Επιτύμβιο ανάγλυφο από το ανατολικό νεκροταφείο.
- Εικ. 9. Επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη διακόσμηση.
- Εικ. 10. Χάλκινος πτυκτός καθρέφτης με ανάγλυφη παράσταση Διονύσου και Αριάδνης.
- Εικ. 11. Χάλκινο στήριγμα καθρέφτη.
- Εικ. 12. Αεροφωτογραφία του Ακτίου από νότια–νοτιοανατολικά (αδημοσίευτη αεροφωτογραφία Λ. Κολώνα).

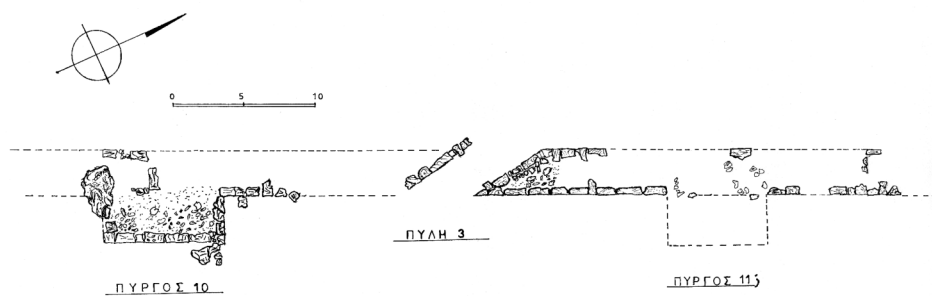
Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση,
Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου
 ΣΤ΄ ΕΠΚΑ Πατρών

Ευκ. 1

Εικ. 2

Εικ. 3

Εικ. 4

Εικ. 5

Εικ. 6

Εικ. 7

Εικ. 8

Εικ. 9

Εικ. 10

Εικ. 11

Εικ. 12